

АНТУН СТАРЧЕВИЋ И ХРВАТСКА „ШКОЛА” РАСИЗМА. О ПЕРЦЕПЦИЈИ СРБА, СЛОВЕНА И ЈЕВРЕЈА КОД ДЕЛА ХРВАТСКИХ ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА – СЛЕДБЕНИКА ПРАВАШКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ

Апстракт: Ова студија посвећена је проучавању расистичке идеологије која је развијена у Хрватској током 19. и 20. века. Расистичке ставове први су формулисали оснивачи Странке права, Антун Старчевић и Еуген Кватерник, а у томе их је следио низ хрватских интелектуалаца. Тако је настала својеврсна „школа”, под чијим утицајем је и хрватски национализам попримио расистичке карактеристике. Анте Павелић и усташе су идеологију хрватског расистичког национализма преточили у политички програм, који су донекле успели и да остваре, укључујући ту и геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима.

Кључне речи: Анте Старчевић, Анте Павелић, Странка права, расизам, хрватски национализам, усташе, геноцид, Хрвати, Срби, Јевреји

Епоха просветитељства је, поред неких благодати, човечанству донела и модерне идеологије, међу којима је и – расизам. Зато се за идеологију „научног расизма”¹ понекад каже да је то „тамна страна просветитељства”.² Сматра се да постоје три основне врсте расизма: 1) аристократски расизам; 2) анти-негризам; 3) антисемитизам.³ Аристократски расизам укључује културне и верске разлике између елите и широких слојева народа, на основу којих се ствара друштвена, политичка и економска хијерархија и легитимизују племићке привилегије. Политиколошка истраживања довела су до констатације да је „[j]едан облик имплицитног расизма повезан са конзервативним национализмом. То је засновано на уверењу да стабилна и успешна друштва морају бити повезана заједничком културом и заједничким вредностима”.⁴

¹ John Gray, *Black mass. Apocalyptic Religion and the Death of Utopia* (London: Penguin books, 2007), 37–38.

² George L. Mosse, *Toward the Final Solution. A History of European Racism* (Madison / London: The University of Wisconsin Press, 2020), xiii.

³ Aleksandar Molnar, *Narod, nacija, rasa. Istorijaska izvorišta nacionalizma u Evropi* (Beograd: Beogradski krug / Akapit, 1997), 161–191.

⁴ Andrew Heywood, *Political ideologies: An introduction* (London: Palgrave Macmillan, 2007), 221.

Оно што је настало као аристократски расизам, понекад се у стручној литератури назива и социјални расизам, а може се комбиновати са верском нетрпељивошћу, национализмом и културним разликама. Тако се могу доbitи разне варијације конзервативне идеологије, које не морају бити мање виолентне од експлицитног расизма.

Посебно треба обратити пажњу на један облик расизма. Наиме, „[к]онцепт расе јесте заснован на биолошким разликама међу људима, али те разлике не морају увек да буду видљиве. Управо ће се у Европи од XVIII века наовамо уобличавати концепција расе која ће се све више везивати за једну невидљиву биолошку разлику (која може *али не мора* имати видљиве манифестације), а то је крв. [...] Осамостаљивањем крви као преносника расних карактеристика добија се једна празна творевина, која тежи да се испуни многобројним експлозивним садржајима – међу којима такође могу бити и они народни, и то емоционални, ништа мање него културни. То је [...] место на којем се укрштају развој национализма и расизма стварајући један хибрид који ће по својој деструктивности надмашити све што је пре тога виђено.”⁵ У том типу идеологије „[...] расизам може попримити идентичне црте као и национализам [...]”, услед чега он „[...] добија најирационалније форме и у себи обједињава најгоре стране како расизма, тако и национализма, формирајући посебан облик расистичког национализма [...]”.⁶ Тој врсти расизма, који се развијао током друге половине 20. века, у овом истраживању посвећена је нарочита пажња, иако ни остали његови облици нису занемарени.

До данас су написане хиљаде књига на тему расизма и његових последица, али се мало њих бави расизмом у земљама Јужних Словена. У том смислу је нарочито занимљив шаролики простор Хабзбуршке монархије, који је искусио бројне политичке и идеолошке експерименте. У историографији одавно постоји контроверза о карактеру идеологије Странке права. Нека од кључних питања јесу: Да ли расизам чини саставни део те идеологије? Ко су поборници расних теорија у Хрватској у 19. и 20. веку и какав је био њихов однос према праваштву? Какав су однос према идеологији Анте Старчевића неговале усташе? Да ли се може говорити о хрватској „школи” расизма?

Ово истраживање полази од хипотезе да усташка идеологија и пракса нису аномалије у историји хрватског национализма, настале под специфичним околностима и под утицајем фашизма и нацизма, већ да су резултат развојка идеја Антуна Старчевића и његових следбеника. Много је бруталности и бизарности изнето у текстовима правашких идеолога, али до краја 19. века није било прилике да нешто од тога заиста буде и примењено. Постоји обиље доказа да је усташки режим до крајности развио и доследно применио правашке идеје, које укључују расистичку дехуманизацију и шовинистичко ниподаштавање читавих народа и које имају потенцијал да доведу до

⁵ A. Molnar, *Narod, nacija, rasa*, 162–163. Курзив је Молнаров.

⁶ *Isto*, 164.

геноцида. Зато је примереније користити термин „хрватска ‘школа’ расизма”, који обухвата феномен *расистичког национализма* развијаног у Хрватској током 19. и 20. века, него нпр. израз „ушашка расна теорија”,⁷ који ту појаву везује за ушашки покрет, који је био основан 1930. и под тим именом уништен 1945. године.

Расизам Антуна Старчевића – за и против

Аутор који је први, још 1911. године, поменуо расни елемент у идеологији Анте Старчевића био је његов ватрени следбеник, књижевник А. Г. Матош: „Расни, племенски и политички, државноправни моменат нису ријетко амалгамирани у тој националистичкој мисли. У томе питању говори сада као Гобино и Гумплович, сада као Ренан, па идентификатори државне и народне мисли.”⁸ Публициста Мато Ханжековић написао је 1938. године да Старчевић „[...] одгоји неколико генерација у посве расној мржњи на све што је српско”.⁹ Филозоф и ушаша Јулије Маканец сматрао је да, „[и]ако је Старчевић био поклоник идеја француске револуције, он није прихватио мисао о једнакости људи, него се кретао путовима, који су појам народа доводили у изравну свезу с појмом расе и крви.”¹⁰ И Бранко Петрановић је констатовао: „Старчевићанство је допринело развоју хрватске националне самосвести, али је на другој страни ову трајно оптеретило националистичко-расистичким радикализмом.”¹¹ Алекса Ђилас је приметио да је са Старчевићем „[...] у хрватску политику трајно ушла идеја да су они, који имају другачију националну свест или су њихове политичке идеје препрека за остварење пуне хрватске суверености, експанзије и хомогености, расно инфериорна и, у основи, зла бића.”¹² Према мишљењу Срђе Трифковића, „[н]а темељу хрватског државног права настала је националистичка и расистичка идеологија коју је 1860-их артикулисао публициста и политички активиста Анте Старчевић [...]”.¹³ Ни историчар Џонатан Гумс нема дилеме: „Усташе су усвојиле расистичку

⁷ Срђа Трифковић, *Усташе. Балканско срце таме* (Београд: Catena Mundi, 2016), 69–81.

⁸ Antun Gustav Matoš, „Dr. Ante Starčević“, u: *O hrvatskoj književnosti II*, (Zagreb: JAZU / SN Liber, 1976), 125. Први пут објављено у правашком листу *Hrvatska sloboda*, g. IV, br. 42, 1–2; br. 43, 1, 20. и 21. II 1911.

⁹ М. Gabrijel [Mate Hanžeković], *Otac domovine Dr. Ante Starčević* (Zagreb: Tiskara Danica, [1938]), 196.

¹⁰ Julije Makanec, „Ante Starčević“, *Hrvatski vidici. Nacionalno-politički eseji* (Zagreb: Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora 1944), 43. Први пут објављено у: *Veliko razkršće* (Zagreb: Promičba Ustaške mladeži, 1943), 18–27.

¹¹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 122.

¹² Aleksa Djilas, *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution 1919–1953* (Cambridge MA: Harvard University Press, 1996), 107.

¹³ С. Трифковић, *Усташе*, 26.

идеологију хрватског националисте Анте Старчевића [...]”.¹⁴ Истражујући појаву расне антропологије у Краљевини Југославији историчар Рори Јео-манс је приметио како је „отац хрватског национализма”, Анте Старчевић, „доказивао да Срби припадају дегенерисаној и инфериорној раси” и да их треба „истребити из нације”.¹⁵ Историчарка Ирина Огњанова (Љубомирова) сагласила се да је са Антом Старчевићем „[...] у хрватску политику трајно ушла идеја да су сви они који су имали другачију националну свест (углавном Срби) расно инфериорна и у основи зла бића”.¹⁶

Занимљиву интерпретацију Старчевићевог односа према расизму понудила је Мирјана Грос. Она је 1973. године приметила да је Старчевић често употребљавао појмове „пасмина” и „нечиста крв”, због чега га неки „сматрају расистом”.¹⁷ Да би то објаснила, Грос је написала како је Старчевић „[...] употребљавао појам ‘пасмина’ у оном смислу који појам раса има у француском језику. Тај појам значи збир пређа и потомака обитељи или народа.”¹⁸ Тиме је, изокола, потврдила да „пасмина” значи етнос и расу. Потом је, после више од странице доказивања, закључила: „Но сигурно је да подлога Старчевићеве идеологије није допуштала биолошки расизам. Полазећи од аксиома да је становништво славенског југа (изуевши Бугаре) [...] ипак хрватско, Старчевић је морао створити конструкцију која је хрватство прогласила духовном категоријом, а не посљедицом порјекла.”¹⁹ Међутим, осим што поред биолошког постоје и други облици расизма, Грос је већ тада знала да је Анте Старчевић политичког противника свео на „потчовјека”.²⁰ Тридесетак година касније Грос је констатовала Старчевићеве „тврдње о неједнакости људи”,²¹ поновила да је он пронашао „подљуде”,²² да је и Кватерник писао о „људима болесне подљудске нарави”²³ и да Старчевић „[...] замишља хомогенизацију

¹⁴ Jonathan Gumz, „Wehrmacht Perceptions of Mass Violence in Croatia, 1941–1942”, *The Historical Journal*, 44, 4 (2001), 1025.

¹⁵ Rory Yeomans, „Of ‘Yugoslav barbarians’ and Croatian Gentlemen Scholars: National Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia”, u: *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe 1900–1940*, edited by: Marius Turda & Paul J. Weindling, (Budapest / New York: CEU Press, 2007), 102–103.

¹⁶ Irina Ognyanova, „Nationalism and National Policy in Independent State of Croatia (1941–1945)”, u: *Topics in Feminism, History and Philosophy*, vol. 6, edited by: Dorothy Rogers, Joshua Wheeler, Marina Zavacká & Shawna Casebier, (Vienna: IWM, 2000), 12. Очито, читала је *Оспоравану земљу* Алексе Ћиласа.

¹⁷ Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1973), 204.

¹⁸ *Isto*.

¹⁹ *Isto*, 206. Промакло јој је да је Старчевић понекад, иако ретко, и Бугаре „похрваћивао”. Видети: Starčević, A[nte], *Na čemu smo?* (Zagreb: Dionička tiskara, 1878), 4.

²⁰ О томе пише у: М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 143.

²¹ Mirjana Gross, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret* (Zagreb: Golden marketing, 2000), 22.

²² *Isto*, 18.

²³ *Isto*, 297.

хрватског друштва чишћењем појединих друштвених слојева од ‘нечисте крви’”.²⁴ Упркос тим опажањима, Грос је закључила: „Честа употреба појма ‘пасмина’ те ‘нечиста крв’, коју налази и у другим народима, није у Старчевића биолошки појам, тј. не значи ‘нижу’ расу с особинама које су наслеђивањем дане и не могу се промијенити.”²⁵ И све је то тврдила, упркос томе што је Анте Старчевић много пута поменуо „крв”, која означава биолошко наслеђивање. Он сам је оспорио њен закључак када је нескривено изнео да „Славосерби” „не могу бити бољи ни горји него-ли су”,²⁶ и да „Словинца никакви науци неокрену [...] он увек остаје исти”.²⁷ На кога је мислио види се из закључка Јарослава Шидака да је он „славосербску пасмину” поистовећивао не само са својим политичким противницима, него и „[...] са српским народом у хрватским крајевима уопће”.²⁸

Да би некако ублажила степен дехуманизације којој је Старчевић излагао мрску „пасмину”, Грос је његове појмове представила као економске и друштвене, тј. као склоност номадском начину живота. Одмах затим је и то оспорила, написавши како Старчевић „[с]амо једном, у ‘Источном питању’, спомиње тобожње разлике у облику главе између Срба и Хрвата”.²⁹ Упркос томе, већ у следећем пасусу поново је тврдила да Старчевићево хрватство нема везе с пореклом. Расизам, социјални или биолошки, један је од елемената који праваштво повезују са усташтвом, али је Грос током полемике са Екмечићем почетком 1970-их година то експлицитно одбацила. Међутим, она никада није понудила коначан и недвосмислен одговор на питање о расистичкој компоненти у идеологији Анте Старчевића. Разлог зашто се том темом бавила на тако компликован и противречан начин треба тражити у друштвеним и политичким околностима у којима је писала. Изгледа да је разумела знатно више него што је била спремна да саопшти.

Настојећи да употребу речи „расизам” и „геноцид” представи као неосновану у односу на идеологију Анте Старчевића, Марио Јареб је Срђи Трифковићу, који је писао како усташка идеологија произлази из Старчевићеве, препоручио да у руке узме „[...] неки од бројних радова Мирјане Грос. Она је као хрватска повјесничарка жидовског подријетла, засигурно, задња особа која би хтјела оправдати било какав расизам или геноцидност.”³⁰ Међутим, више

²⁴ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 176; ista, *Izvorno pravaštvo*, 293. Слично и на стр. 349.

²⁵ M. Gross, *Izvorno pravaštvo*, 348.

²⁶ Ante Starčević, „Na štioca.”, u: *Pisma Magjarolacah I*, (Sušak: Primorska tiskara, 1879), IX.

²⁷ Isti, *Pisma Magjarolacah II*, (Sušak: Primorska tiskara, 1879), 2. „Словинац” = Словен.

²⁸ Jaroslav Šidak, „Starčević, Ante”, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Србија–Ж, (Zagreb: Leksikografski zavod, 1971), 129. Шта су тачно „хрватски крајеви уопће” Шидак није саопштио, а било би занимљиво знати.

²⁹ M. Gross, *Izvorno pravaštvo*, 348.

³⁰ Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine* (Zagreb: Školska knjiga, 2006), 155. Иако етничко порекло не може бити гаранција нечије научне поузданости,

смисла би имало поново прочешљати Старчевићеве текстове и проверити да ли у њима постоји хијерархизовање народа и дехуманизовање људи. Ако постоји, није важно да ли је он користио реч „раса” или неки њен синоним, нити како то интерпретира Грос. Хијерархизовање народа, а поготово њихово поређење са животињама, недвосмислено доказује расизам, а расизам је веза са усташтвом.

После Мирјане Грос и Фикрета Јелић-Бутић је тврдила: „Настојање да се уз помоћ Старчевићевих идеја поткријепе тезе о неславенском поријеклу Хрвата, те да се од Старчевића чак прави претеча фашизма и расизма, представљало је очигледне фалсификате.”³¹ Занимљиво је да Ирина Љубомирова (Огњанова) налази да су усташе од деветнаестовековног праваштва преузеле, поред осталог, антисемитизам и схватање о „расној припадности” народа.³² Притом се позива баш на место у књизи Јелић-Бутић у коме се таква тумачења називају „најгрубљим фалсификатима”.³³ Бугарска историчарка, очито, оно што је прочитала није схватила дословно, него у супротном смислу од тога како је написано. Дала је предност чињеницама, а не тумачењу. Фикрета Јелић-Бутић је, наравно, писала у истом друштвеном и политичком окружењу као и Мирјана Грос.³⁴

У новије време и Томислав Јоњић одбацује расизам као елемент Старчевићеве идеологије, тврдећи да његов често коришћени израз „пасмина” не значи само „расу”, него и „сој, врсту”, и да не треба сматрати да је коришћен у расистичком смислу.³⁵ Јоњић је поборник тумачења по коме је Старчевић кованицом „Славосерби” означавао људе одређеног карактера и одређених политичких ставова, а не „расне” особине народа, а као доказ наводи да је он тај израз користио и за неке Хрвате (Јелачића, Мажуранића, Рачког, Штро-смајера).³⁶ Међутим, како заиста стоје ствари са терминологијом открио је сам Старчевић, одобливши да реч „пасмина” у једном његовом тексту буде преведена на немачки као „die Rasse”.³⁷ Најзад, расистичком деградирању

Јареб је ипак Старчевићев расистички национализам заклонио „жидовским подријетлом” Мирјане Грос.

³¹ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945* (Zagreb: SN Liber, 1978), 45.

³² Ирина Любомирова, *Национализам и национална политика в Независимата хърватска държава 1941–1945* (София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2001), 58.

³³ F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 143.

³⁴ Фикрета Јелић-Бутић и њен супруг Иван Јелић (који се, поред осталог, бавио утврђивањем броја жртава концлогора Јасеновац), преминули су априла 1992. године од последица пожара у свом стану.

³⁵ Tomislav Jonjić, „Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina”, *Pilar – Časopis za društvene i humanističke studije*, g. X, br. 19(1)–20(2), (2015), 81–90.

³⁶ *Isto*, 83–84.

³⁷ Упоредити: А. Starčević, *Na čemu smo?*, 8–9; *isti*, *Woran Wir sind* (Agram: Actien-Buchdruckerei, 1878), 10; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 2 (Нови Сад: Православна

Старчевић је подвргавао *само неке* Хрвате – своје политичке противнике, док Србе, који би пристали да буду „политички Хрвати”, није више третирао као расно инфериорне. То показује да је његов расизам био и манипулативан – користио га је као средство политичког притиска. Али, та чињеница не утиче на оцену карактера праваштва – свака идеологија има манипулативну страну.

Аустралијски историчар Невенко Бартулин покушао је у својој књизи *Почасни аријевци* да објасни однос Анте Старчевића према расизму, али је запао у контрадикцију. Најпре је писао да је „Старчевић био изразити присталица грађанског национализма и обично супротстављен етничком и расном схватању хрватске националности”.³⁸ Потом је констатовао да је Старчевић „повремено употребљавао расне аргументе”, али је одмах приметио и то да су његове „[...] расне идеје биле помало збркане и контрадикторне, јер су стајале у теоријској супротности с његовом идеологијом хрватског грађанског национализма”.³⁹ Иако делује противречно, наведено није тешко објаснити. Идеологија не мора да буде логички кохерентна, нити доследна: у њу се верује или не верује. Њеног творца следбеници не проверавају, него обожавају. Старчевић је из разних теорија узимао оно што му је у одређеном тренутку одговарало; у другим околностима могао је тврдити и нешто сасвим супротно. Његова схватања временом су еволуирала ка све радикалнијем расизму, али се истовремено позивао и на грађански национализам. Некохерентност идеологије није му сметала, као ни другим идеолозима расистичког национализма, у који су укључени елементи антисемитизма и аристократског расизма.

Велики поштовалац личности и дела Антуна Старчевића био је и Фрањо Туђман, који је „[...] проучавао његове говоре и списе, ослањао се на његове повијесне увиде и државотворне поставке”.⁴⁰ Као први председник Републике Хрватске Туђман је предложио да Старчевићев лик буде на највећој хрватској новчаници од 1.000 куна и да његово попрсје краси председничку палату, а написао је и предговор за ново издање Старчевићевих *Govora*.⁴¹ Фрањо Туђман и други прваци Хрватске демократске заједнице (ХДЗ) – Владимир Шекс и Шиме Ђодан – вишекратно су испољили антисемитизам.⁴²

реч / Архив Војводине, 2021), 194. На почетку немачког издања пише: „Autorisierte uebersetzung aus dem kroatischen” = „Ауторизовани превод са хрватског”.

³⁸ Nevenko Bartulin, *Honorary Aryans. National-Racial Identity and Protected Jews in the Independent State of Croatia* (New York: Palgrave Macmillan, 2013), 9.

³⁹ *Isto*, 24.

⁴⁰ Pavo Barišić, *Ante Starčević. Ideali slobode i prava* (Zagreb: Školska knjiga, 2022), 7.

⁴¹ *Isto*, 7–8.

⁴² Ласло Секељ, „Антисемитизам у Југославији након 1945”, *Нова српска политичка мисао*, vol. VII, бр. 1–2 (2000), 78.

Расизам Странке права: облици испољавања

Основна карактеристика расизма је да он људе дели на више или мање вредне и безвредне, те на основу тога одређује њихова права; поред осталог и право на живот. Да би садржај неког текста био расистички, реч „раса” у њему не мора бити поменута. Већ и само хијерархизовање народа на основу њихове културе, менталитета, морала, порекла („крви”), боје коже или облика главе открива аутора таквог списка као расисту. Подела људи на такав начин заснива се на расним теоријама 18. века, чији аутори су веровали да постоји *scala naturae* – непрекидни хијерархијски низ који повезује сва жива бића, па тако и људе са животињама. Поменута скала одређује положај појединих народа у односу на друге народе и људских бића у односу на животиње.⁴³ Та лествица основно је средство за одвајање људи од „подљуди”, чак и када је само подразумевана. Чињеница да неко људе пореди или поистовећује са животињама открива да он у скалу верује и да је користи као аргумент. Али, без обзира на то да ли су „аргументи” који се користе историјски, културни, психолошки или биолошки – хијерархизовање људи указује на расизам.

То што су, у неким случајевима, творци расних теорија и они на које се те теорије односе исте боје коже – не значи ништа. У идеолошким системима чињенице немају исту сврху и смисао као у науци. Аутори идеолошких текстова пробиру одређене податке да би њима поткрепили тачност своје тезе и исправност политике која се на њој заснива. У рукама теоретичара расе, који су неретко интелигентни и образовани људи, чињенице се могу искривити онако како њима треба. Европски народ може постати афрички, уколико је то некоем потребно. Ако постоји политичка потреба, иста културна основа може се тумачити на сасвим супротан начин. Иста чињеница може бити порицана или наглашена, већ према потреби текуће политике. Где се налази линија која у свести идеолога раздваја манипулацију од предрасуда и заблуда тешко је рећи. Ње, неретко, нису свесни ни сами заступници таквих идеја. Ако се учини преступ према чињеницама, методу и моралу, онда постоје само два пута: или се одмах зауставити и покајати, или продужити ка новим, све већим преступима, не би ли се претходни прикрили или оправдали.

⁴³ G. Mosse, *Toward the Final Solution*, 5–16; Džordž Mos, *Istorija rasizma u Evropi* (Beograd: Službeni glasnik, 2003), 27–39. Уместо Московог израза „great chain of being” у српском преводу стоји „scala naturae”.

Хијерархизовање народа

Идеја о хијерархији народа је са Запада пренета на односе међу Јужним Словенима. Балкану најближе западно друштво је Италија, па су везе са њом и утицаји одатле били најјачи. Дуга је историја пљачкања и колонијалних освајања Млетачке републике на источној обали Јадрана. У средњем веку Млечани су трговали робљем у великом стилу, а један број робова су набављали и на Балкану. Сматра се да је тако настала синонимија сужња и Словена.⁴⁴ Другим балканским Словенима та чињеница није била препрека да служе као војници и официри у млетачкој и другим западним војскама, све до данас.

Фрањевац из Врлике и војни свештеник у Млечима, Филип Грабовац (1697–1749), изнео је 1747. године занимљива опажања на ту тему у књизи *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkog aliti rvackoga*.⁴⁵ Он је приметио да несложен и несвестан народ служи туђину, који га зове братом док му је потребан, а потом: „Не милује, нег већ кара, / живе пече, мртве пара”.⁴⁶ Грабовац је критиковао своје сународнике који су, служећи у млетачкој војсци, брзо и лако одбацивали свој језик, народне обичаје и ношњу.⁴⁷ Ухваћени у маказе привилегија и казни, они су настојали да се поистовете са представницима силе која је покорила и експлоатисала народ из кога потичу: „Како које Талију походе / учине се они Талијаши / тер говоре: ‘Ми нијесмо наши.’”⁴⁸ Такви више „Не познају родитеља / нит имају пријатеља.”⁴⁹ Грабовца је пекао такав однос његових сународника, па их је оштро критиковао у својој књизи, која је због тога била заплењена, а он је доспео у млетачку тамницу и убрзо после изласка на слободу умро.⁵⁰

Српски песник и филолог Павле Соларић дуго је „[...] боравио у Венецији и свакодневно имао прилике да чује како Словене називају ‘робовима’ или пак ‘слугама’ и тиме бивају етикетирани као народи ниже расе [...]”.⁵¹ Соларић је оставио песничко сведочанство да су ароганцију и презир према

⁴⁴ Kerubin Šegvić, *Toma Splićanin. Državnik i pisac 1200.–1268. Njegov život i njegovo djelo* (Zagreb: Matica hrvatska, 1927), 26.

⁴⁵ Filip Grabovac, *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkog aliti rvackoga*. Priredio Tomo Matić (Zagreb: JAZU, 1951). Грабовац је, као што се види, поистовећивао Илире и Хрвате.

⁴⁶ F. Grabovac, „O naravi i ćudi rvacke”, *Cvit razgovora*, 206.

⁴⁷ О томе више: Lovorka Čoralić, „‘Knjige opasnih namjera’ dalmatinskog pisca fra Filipa Grabovca (1697.–1749)”, *Acta Histriae*, 12, (2004), 1, 254.

⁴⁸ F. Grabovac, „Esortazione amorosa [Опомена из љубави]”, *Cvit razgovora*, 212.

⁴⁹ Isti, „O naravi i ćudi rvacke”, 206.

⁵⁰ Tomo Matić, „Život i rad Filipa Grabovca”, u: F. Grabovac, *Cvit razgovora*, 7.

⁵¹ Persida Lazarević Di Giacomo, „Per Inductionem et Deductionem: Etymologia Proxima et Remota Solaricevovog istraživanja porekla Slovena (sa appendixom o Iliriji)”, *Croatica et Slavica Iadertina*, X/I, (2014), 131–132.

сопственом народу неговали и поједини Срби из вишег сталежа. У песми *Худа Сербкиња* описао је једну своју сународницу, која „Мрзи Сербље и што је год том имену славно, / Одвраћа се срцем од нас и клевеће јавно. [...] Она воли инородним, рода се свог стици, / И да може, свукла би се, сва јој кожа бриди. [...] Тражи навлаш у свачему најружнију страну, / Да је чисто као сунце, нашла би му ману.”⁵² Усвајајући западњачку културу неки Словени су усвојили и њихове предрасуде, настојећи да на тај начин себе изузму од понижавања и деградирања коме су вековима били подвргавани. Керубин Шегвић је приметио да Тома Архиђакон, када у 13. веку презриво пише о Хрватима, за њих „[...] употребљава ријеч Склави. Тако данас Сплићанин употребљава ријеч ‘влај’”.⁵³ Тако су чинили и Грабовчеви далматински официри у 18. веку и Соларићева млада Српкиња у 19. веку. Анте Старчевић није изумео нешто ново – кованицом „Славосерби”, коју је често користио, понављао је италијанске изразе *schiavo* (роб) и *servo* (слуга), настојећи да их веже за Србе и за своје политичке противнике Хрвате.⁵⁴ Његово порицање да су Хрвати словенски народ одатле потиче.

Међутим, није лако побећи од расистичких предрасуда. Изрази италијанског порекла „Slabs” и „Slovasso” препловили су океан и сачекали словенске усељенике у Америку. Раније пристигли италијански емигранти, који су у Калифорнији водили ресторани, таквим су изразима дискриминисали конкуренцију са Балкана, посебно Хрвате из Далмације. Другим подругливим изразима, који су се односили на физички изглед или одећу, означавањима су Срби, Хрвати и остали Словени у другим градовима Америке.⁵⁵ Историчар и новинар Лотроп Стодард је отворено тврдио: „‘Словенски’ народи који су запосели већи део Источне Европе носе азијатску монголску и турску крв. ‘Загреби Руса и наћи ћеш Татарина’ не односи се само на Русе, него, у различитој мери, и на остале Словене од Источне Пољске до Балкана. [...] Источна Европа, дакле, представља збуњујућу сложеност раса, религија и култура, која свој врхунац налази на Балкану, том несрећном дому иритантних и, чак, полуварварских народа [...]”⁵⁶

И Анте Старчевић је имао своју хијерархију народа, на основу које је тврдио: „Сматрам Францезе и Енглеze за најпросветљеније народе.”⁵⁷ Насупрот

⁵² Павле Соларић, *Гозба. Сабране пјесме* (Београд: СКД „Зора”, 1999), 75–76.

⁵³ К. Šegvić, *Toma Splanin*, 159.

⁵⁴ Видети: Ante Starčević, *Ime Serb* (Zagreb: Slovi Karla Albrechta, 1868); isti, *Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu? Dva razgovora (Iz Zvekanu.)* (Zagreb: Tisak Dragutina Bokana, 1876).

⁵⁵ Dinko Tomašić, *Politički razvitak Hrvata* (Zagreb: HKN Neovisnih književnika, 1938), 202–203.

⁵⁶ Lothrop Stoddard, „The permanent menace from Europe”, u: *The Alien in our Midst*. Edited by: Madison Grant & C.S. Davison (New York: The Galton Publishing, 1930), 227, 228. Видети и: D. Tomašić, *Politički razvitak Hrvata*, 194. Стодард је припадао Кју Клукс Клану, а утицао је и на нацисте.

⁵⁷ A. Starčević, *Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?*, 22.

њима, Немце је убрајао „међу најнезнатније народе”.⁵⁸ Када су у питању Хрвати, поделио их је на своје присталице и противнике: „Славосерби, немогућ извући се из своје ништетности, тер изједначит се људем, гледај да друге к себи притегну [...]”, па се „[...] својими чини изкључише између Херватах, изкључише између људих”.⁵⁹ Тиме је он, недвосмислено, Хрвате ситуирао међу људе, док је политичке противнике искључио из свог народа и људске врсте. Израз „Славосерби” био је Старчевићево основно средство за одвајање „људи” од „подљуди”. Међутим, где су Хрвати у односу на западноевропске „врхове” и немачку „незнатност”, где у односу на остале народе? Према Старчевићу „[...] ниједан, памтите, ниједан данас живући народ Еуропе неима у својој прошлости веђе величанство него-ли га има народ хрватски”.⁶⁰ И не само то, него је, по његовом мишљењу, „[...] почетак Херватске био знаменитији него-ли иједне друге државе. [...] Ту се с нами неби могао ниједан народ, ни из далека миерити, а камо ли да би нам смио уз ногу стати”.⁶¹ Најзад, према Старчевићу, „Херватска је народност најстарија, она је храст, а све остале народности славенске нису друго него жири и шишке”.⁶² Хрвати, дакле, спадају међу врхове европских нација, и врло је мало оних на које би се могли угледати. Да би протумачио очигледно незавидан положај Хрвата у своје време, Анте Старчевић је читаоцу понудио простодушно објашњење да је тај и такав народ постао жртва туђе злобе „[с]војом доброћудном нарави”.⁶³

Његов саборац Еуген Кватерник био је такође склон хијерархизовању народа. На почетку је основну разлику чинило то што је Кватерник Хрвате сматрао словенским народом, а Старчевић не.⁶⁴ Одакле то неслагање? Кватерник је настојао да делује у иностранству, тако да је њему словенство Хрвата и могућност да се на основу њега они приклоне Русији служило као претња Западу, од кога је очекивао да добије подршку за пројекат хрватске државе.⁶⁵ Али, нико тамо није реаговао на његове, сасвим теоретске, „понуде” и „претње”. Да би Европу заинтересовао за хрватско питање, Кватерник је 1859.

⁵⁸ *Isto*, 24.

⁵⁹ [Ante Starčević], „Slavoserbi.”, *Hrvatska*, g. I, br. 39, 24. IX 1871, [3]. „Чини” = чињење, поступци.

⁶⁰ A. Starčević, *Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?*, 26.

⁶¹ *Isto*, 31.

⁶² A. Starčević, *Pisma Magjarolacah I*, 138. Овде је, омашком, Хрвате укључио међу Словене.

⁶³ [A. Starčević], „Slavoserbi.”, [3].

⁶⁴ „Pismo Eugena Kvaternika Nikoli Tomaseu” (22. IV 1860, iz Pariza), Eugen Kvaternik, *Politički spisi. Rasprave, govori, članci, memorandum i pisma*. Priredila Ljerka Kuntić (Zagreb: Znanje, 1971), 93.

⁶⁵ Једном приликом претио је председнику владе и министру иностраних послова Аустрије. Видети: „Pismo Eugena Kvaternika grofu J.B. Rechbergu (1)” (12. VII 1860, Zürich), E. Kvaternik, *Politički spisi*, 128.

године анонимно објавио књигу *Хрватска и италијанска федерација*.⁶⁶ Руски слависта и дипломата Александар Гиљфердинг (1831–1872) добро је разумео смисао те књиге, а њен приказ је завршио речима: „Ако Хрвати препознају као свој циљ то што им се предлаже у анализираној књизи, тј. државу Хрватску у њеном најширем историјском обиму успостављену уз помоћ западне Европе, они ће бити сервилни пред Западом, а горди и искључиви пред својом браћом Словенима.”⁶⁷ Гиљфердингу 1860. године није било тешко да уочи како геополитичке тежње обликују колективни менталитет – Руси су имали одређена искуства са Пољацима.

На основу Кватерникове идеологије Мирјана Грос је констатовала како „[...] Срби у његовој интерпретацији стоје као народ-особа неуспоредиво ниже од Хрвата”.⁶⁸ На више места је поновила да је на представу о положају Хрвата у односу на Србе и друге Словене највише утицала идеја о „изабраном хрватском народу” који има мисију да „спасе” хришћанску (римокатоличку) културу, док је на представу о позицији Хрватске у односу на друге земље утицала идеја о „предзиђу хришћанства”, коју су праваша усвојили од старијих писаца.⁶⁹ Уверен у историјску мисију хрватског народа, Кватерник је други том своје књиге *Istočno pitanje* почео речима: „Боже, обрани Твоје Хрвате, које си не једном одредио бити бранитељи свега, што је лиепо и узвишено: *христјанства, обће слободе и цивилизације!*”⁷⁰ Занет својом интерпретацијом хрватске прошлости, поносио се замишљаним „[...] првенством и предњачењем Хрватах у цивилизацији међ словенским народи”.⁷¹ Њему хрватство, вели Мирјана Грос, „[...] симболизира свјетлост и слободу, а српство мрак и ропство. У малом хрватство и српство имају, према Кватернику, исти значај као Француска и Русија у еуропским размјерама.”⁷² Кватерник је, изгледа, веровао како „[...] ‘обћи суд или мнуење’ у Еуропи биаше **првих шест вијекова** искључиво у свестрани прилог Хрватом проти Србљем, именито што се угледа и силе народње и државне тиче”.⁷³ Није тешко разумети Кватерникове мотиве. Према тумачењу Мирјане Грос, „[д]а би потакнуо самосвијест једнога малог народа настојао је, попут свих идеолога, уздићи га

⁶⁶ [Eugen Kvaternik], *La Croatie et la confédération italienne* (Paris: Amyiot, 1859).

⁶⁷ Видети: Александр Гиљфердинг, „Историческое право Хорватскаго народа”, у: *Собрание сочинений II*, (Санкт Петербургъ: Печатня В. Головина, 1868), 165.

⁶⁸ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 47.

⁶⁹ Ista, *Izvorno pravaštvo*, 34, 70, 72–73, 133, 171, 235–237, 268, 312, 653, 671.

⁷⁰ Eugen Kvaternik, *Istočno pitanje i Hrvati. Historično-pravna razprava II* (Zagreb: Štamparna Dragutina Albrechta, 1868), 2.

⁷¹ Isti, *Istočno pitanje. Historično-pravna razprava I* (Zagreb: Štamparna Dragutina Albrechta, 1868), 107.

⁷² M. Gross, *Izvorno pravaštvo*, 268.

⁷³ E. Kvaternik, *Istočno pitanje I*, 68. Наглашене речи Кватерникове. „Именито” = посебно, нарочито.

над све сусједне народе као ‘изабрани народ’. Мађаре је у својој хисторијској интерпретацији свео на најнижу разину у упоредби са славном прошлости Хрвата. Нијемци су у Кватерника и Старчевића увијек утјеловљење најгорих људских особина [...]. Кватерник је покушао и према Србима подићи ограду од осјећаја супремације, као одговор српској самосвијести која је извирала из постојања српске државе.”⁷⁴ Такав однос је, дакле, грађен свесно и са циљем.

Свој став праваши су легитимисали схватањем налик оном по коме је улогу „штита Европе” или „Antemurale christianitatis” – а што укључује концепт месијанизма и провиденцијализма – на истоку Европе од 16. до 18. века играла Пољска.⁷⁵ Истим речима – „предзиђе хришћанства” – описивали су улогу Хрватске у 16. веку племићи из породице Франкопана.⁷⁶ Има доста сличности између схватања праваша и старијег пољског обрасца, чије су темељне идеологеме: „[...] месијанизам, вера у нарочиту сврху пољског народа и класна ексклузивност пољског племства у друштву”.⁷⁷ Различито је било једино то што је улога хрватског племства окончана у прошлости. Сличне теорије идентификоване су и на простору других римокатоличких земаља које су се граничиле са исламом и православљем: у Пољској, Мађарској и Литванији.⁷⁸ Потреба за хијерархизовањем народа у хрватској националној идеологији није остала без историографског објашњења. Ерик Хобсбаум је писао да хрватски националисти, који су своје упориште стекли у нижој средњој класи, „[...] нису располагали ни властитим језиком ни расом којима би одабрани народ обележили у односу на остале, па је историјска мисија хрватске нације да брани хришћанство од инвазије са истока послужила за то да слојевима којима је фалило самопоуздања пружи неопходни осећај супериорности”.⁷⁹ У територијалном смислу изузетно амбициозан задатак, који су поставили себи и свом народу, морао их је довести управо у такав однос према Западу и другим Словенима. А пре свих – према најближим суседима.

Ношен таквим схватањима, Еуген Кватерник је 1865. године, у писму свом пријатељу Јозефу Вацлаву Фричу, направио оштру разлику између Срба и Хрвата: „Али не могу пропустити да не осудим ону фразу, којом велите да

⁷⁴ М. Gross, *Izborna pravaštvo*, 171.

⁷⁵ Мария В. Лескинен, *Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой* (Москва: Институт славяноведения РАН, 2002), 145, 168–169; Сергей Н. Бухарин и Николай М. Ракитянский, *Россия и Польша. Опыт политико-психологического исследования феномена лимитрофизации* (Москва: Институт русской цивилизации, 2011), 29, 98, 101, 116, 127, 454, 928.

⁷⁶ Ivo Žanić, „Simbolični identitet Hrvatske u trokutu raskrižje–predziđe–most“, u: *Historijski mitovi na Balkanu, zbornik radova* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2003), 166; Дарио Кршић, „Улога хрватских митологема у генерисању србофобије: Хрватска као ‘предзиђе хришћанства’ и Срби као ‘Власи’“, *Политичка ревија*, год. (XXX) XXI, бр. 1, (2021), 86–87.

⁷⁷ М. В. Лескинен, *Мифы и образы сарматизма*, 21.

⁷⁸ I. Žanić, „Simbolični identitet Hrvatske”, 166.

⁷⁹ Eric J. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge: University press, 2000), 120. Хобсбаум се позвао на истраживања Мирјане Грос.

сте то подло име србежа изабрали за означити југославенство, тобож 'он-дјешному жаргону сходно'. Хвала лиепа за такову excuse-у! што би Пољак рекао, да му се име идентифицира с Русом или Москалом? [...] Онај гњус барбарски идентифицирати спрам нас Хрватах, народа западне цивилизације, са југославенством: опростите, пријатељу, то је свакому слободно, али није поштенo! Ето то је задња реч, коју од мене гледе тог смрада чујете."⁸⁰ Његов пријатељ Анте Старчевић је 1876. године на врло сличан начин критиковао приређивача књиге *Добровољно учешиће Срба и Хрвата у Аустро-турским ратовима*,⁸¹ јер је упоредио та два народа: „[...] никоју неби образ поднио ни присподољавати а камо успоређивати Хервате са Срби, примеравати ову пасмину с народом [...]”.⁸² У њиховом тумачењу Срби су губили статус и народа, и људи: то је „гњус” и „смрад”.

Мржња као елемент политичке доктрине Странке права

Мржња је одавно идентификована као важан елемент идеологије Странке права. Политичар и публициста Иво Пилар је током Првог светског рата написао: „Старчевићев политички наук укоријењен је у његовој мржњи према Аустрији, Угарској и Србији.”⁸³ Према Пиларовом тумачењу, Старчевић је Аустрију мрзео због апсолутизма, Угарску због периода 1790–1848. и Нагодбе 1868. године, а мрзео је и „[...] Србе чију је опасност први исправно спознао. У чланцима написаним са сврхом обране од српства углавном је тачно приказао и повијест настанка Срба.”⁸⁴ Међутим, не може бити исто када су објекти мржње *државе* и *народи* – државе су омрзнуте због своје политике, а народи због свог бића. Политика се може променити, али биће – не. Двадесетак године касније, Мато Ханжековић је прецизније од Пилара објаснио шта стоји између Срба и Хрвата: „Кад Срби у обрани свога националног имена и своје националне индивидуалности отворено подупираху протухрватске режиме, Старчевић их називаше именима више него погрдним и одгоји неколико генерација у посве расној мржњи на све што је српско.”⁸⁵ Та мржња се, заиста, показала дуговечнијом од мржње према Аустрији и Мађарској.

⁸⁰ Kvaternik iz Torina Friču 9. VII 1865, у: Mira Kolar, „Deset pisama Eugena Kvaternika iz Italije Josefu Vaclavu Friču (1865.–1866.)”, *Starine*, 62, (2004), 152. „Србеж” = српство; „excuse” = извињење. Курзиви Кватерникови.

⁸¹ F. Berlic, *Die Freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen. Dargethan in einer Sammlung gleichzeitiger geschichtlicher Urkunden* (Wien: Keck & Pierer, 1854).

⁸² A[nte] Starčević, *Pasmina slavoserbska po Hervatskoj* (Zagreb: Lav Hartman i družba, 1876), 55.

⁸³ Ivo Pilar, *Južnoslavensko pitanje i svjetski rat. Pregledan prikaz cjelokupnoga problema* (Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar” / Školska knjiga, 2021), 338.

⁸⁴ *Isto*. Мисли се на Старчевићеве текстове: *Ime Serb* (1868), *Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?* (1876) и *Pasmina slavoserbska po Hervatskoj* (1876).

⁸⁵ M. Gabrijel, *Otac domovine Dr. Ante Starčević*, 196.

Значај мржње за разумевање личности Антуна Старчевића и његове идеологије констатовао је и Станко Ласић: „Мржња према издајцима Хрватске учврстила је његов монолог, она је Старчевића учинила слијепим, гурнула га у крајњу мономанију. Тврда мржња. Хладна. [...] Ова га је мржња одвела 1895. у још крајнију ‘чистоћу’ од оне у којој је дотада живио. Продужила се кроз повијест и траје све до данас. Одјекује и у нашим монолозима.”⁸⁶ Међутим, знајући колико је мржња одбојна, Анте Старчевић је понекад тврдио: „Ја немерзим никога и ништа на свиету. Нијемце и њихово књижтво презирем.”⁸⁷ Над том изјавом Ласић се запитао: „[...] у чему би била разлика између презира и мржње, ако не у лукавству да се прикрије властита мржња. Отац домовине доиста нас је научио говорити: сви смо ми мали вербални терористи.”⁸⁸ Ласићево опажање значајно је не само због указивања на мржњу као важан елемент Старчевићеве идеологије, него и због истицања далекосежности њених ефеката. Тај закључак је близак мишљењу које је изнео Мате Ханжековић: „Праваштво бијаше хрватски морал. И сваки Хрват несвјесно је једним својим дијелом праваш.”⁸⁹ Политичке разлике ту нису много битне, па исти аутор вели: „И противници Старчевићеви иступаху пречесто као праваш и зато је Старчевић био глас хрватскога народног колектива.”⁹⁰

Да је Старчевићева доктрина одисала мржњом приметио је крајем 19. века и Јозеф Холечек, чешки писац и новинар: „Давно пре нас Чеха имали су Срби свога Момзена, Анту Старчевића. Обојица су проповједници грубог насиља проти неповољним сусједима, који стоје на путу њиховим шовинистичким сновима. Обојица су у служби Drang-a nach Osten, и помажу му и злим и добрим. [...] Од Момзена, дакле, разликује се Анте Старчевић тим, што није проповједао мржњу и насиље према туђем племену, него према славенском.”⁹¹ Холечек је мислио на историчара Теодора Момзена (*Theodor Mommsen*, 1817–1903), који је 31. октобра 1897. године у бечким новинама *Neue freie Presse* писао да су Чеси „апостоли варварства” који ће немачка културна достигнућа гурнути у „провалију своје некултуре”. Додао је и да немачки одговор мора бити чврст, јер „[...] чешка је лобања непропусна за разлог, али је подложна ударцима”.⁹² Сличне препоруке у односу на „Славосербе”, али уз помињање секире, ножа, коца и конопца износио је и Старчевић у својим брошурама.⁹³

⁸⁶ Stanko Lasić, *Autobiografski zapisi* (Zagreb: NZ Globus, 2000), 299.

⁸⁷ A. Starčević, *Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?*, 24. „Књижтво” = књижевност.

⁸⁸ S. Lasić, *Autobiografski zapisi*, 295.

⁸⁹ M. Gabrijel, *Otac domovine Dr. Ante Starčević*, 246.

⁹⁰ *Isto*, 247.

⁹¹ Josef Holeček, *Hrvatski Mommsen* (Dubrovnik: Srpska dubrovačka štamparija A. Pasarića, 1899), 3.

⁹² Hugh LeCaine Agnew, *The Czechs and the Lands of the Bohemian Crown* (Stanford: Hoover Institution Press, 2004), 149.

⁹³ Видети: A. Starčević, *Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?*, 14, 38; isti, *Pisma Magjarolacah I*, XLI–XLII; isti, *Pisma Magjarolacah II*, 116.

Социјални расизам

Идеологију пољске шљахте, *сарматизам*, поред идеје мисије карактерише и аристократски или социјални расизам.⁹⁴ И у другим земљама Средње и Источне Европе могу се опазити сличне појаве. Један облик социјалног расизма формулисао је 1851. године мађарски аутор Јожеф Етвеш (József baron Eötvös, 1813–1871), који је мислио да нација настаје стапањем освајача и покореног становништва. По његовом поимању ствари, „[...] нација није заједница језика, него историјски производ мешања разних раса у једној држави. Мешањем неједнаких раса ствара се нови народ.”⁹⁵ Слично њему, Старчевић је 1867. године објавио: „Сваки је народ смеса различитих народа, различите керви. [...] Народност је каколи сол или квас, паметно, наравно, употрејебљена: она обузме сву храну, пак итако њих самих, чистих, неима у храни. Народност хрватска, господившега народа, надахнула је цело пучанство наше домовине, премда ове народности чисте данас нигдје неима.”⁹⁶ Тај став он је често варирао: „Хрвати су народ господујући, они су своју, хрватску народност протегнули на све народе који некада становаху по нашој домовини.”⁹⁷ Старчевић је сматрао да се „мешањем керви” добија нарочито племенит плод: „Само они Швабе, који се кроз женитбе помијешају с правими народи, с чистом људском кервју, само они давају права поколења људска. Ту је посве како и с оном пасмином източном која се је кроз векове населила у Херватску: где се н.п. у градових, међу се жени и удаје, она је данас скот каков биаше и некада; а где се је помешала с правом херватском кервју, она даје праве, најбоље Хервате.”⁹⁸ Старчевић је овде вероватно мислио на сина немачког официра и једне Сењанке – Паула Ритера Витезовића – чије бројне идеје су уграђене у правашку идеологију. Али, није заборавио ни себе, као „најбољег Хервата”, јер је његова мати Милица Богдан припадала „пасмини изочној”.⁹⁹

⁹⁴ О социјалном (аристократском) расизму који је неговало пољско племство видети: С. Н. Бухарин и Н. М. Ракитянский, *Россия и Польша*, 23–24, 115, 927.

⁹⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 2, 188.

⁹⁶ А. Starčević, *Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?*, 37. Како се *народност* може „паметно употрејебити”? Рекло би се да је Старчевић овде неопрезно саопштио да он нацију сматра за – утилитарни конструкт.

⁹⁷ *Isto*, 31. „Господивши народ” и „народ господујући” = владајући народ, Herrenvolk.

⁹⁸ [Ante Starčević,] „Zadnji rat Napoleona III”, *Hrvatska*, g. I, br. 4, 22. I 1871, [s.p.]. „Скот” = животиња.

⁹⁹ Josip Horvat, *Ante Starčević. Kulturno-povijesna slika* (Zagreb: Antun Velzek, 1940), 45–47; Виктор Новак, *Вук и Хрвати* (Београд: Научно дело, 1967), 298, 319; М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 205; *ista*, *Izvorno pravaštvo*, 348–349. Грос је у књизи *Povijest pravaške ideologije* (1973) написала да је Старчевић „зацијело” мислио на своје родитеље Хрвата и Српкињу, док у књизи *Izvorno pravaštvo* (2000) она више „не зна” да ли је мислио на оца католика и мајку православку. Шта се у међувремену догодило да се толико поколебала? Променио се

Две деценије касније, Анте Старчевић је променио свој приступ, одбацио је идеју инклузије и залагао се за сегрегацију: „У Францезкој под скупним називом ‘Cagots’ долазише херпа посебних именах што су их носила становита пучанства у десетак покрајинах. Сви Каготи биаху познани под именом „проклетих пасминах” (races maudites); и духовна и световна власт држаше их све за одсуђене; и прогонише их скоро без престанка. Сви Каготи морадоше становати далеко од градовах; за узмоћи распознасти их од других људих, они морадоше носити црвене хаљинице и на њих слику или билегу ноге од гуске или од раце; само кроз посебна врата могли су долазити у цркву; у њој стајаху у посебну куту; нису смели руком посегнути у шкروпионицу, [...] често им се узкраћивало црквен покоп; са другима људми нису смели разговарати се; [...] свагда стајаху под различним тлакама.”¹⁰⁰ Полазећи од максиме: „У чашу најбистрије воде баца мерву блата, па се сва вода буде замутити”, Старчевић је сматрао „погрешком” што Конвент у Француској „[...] Каготе узе за људе. Он је тако учинио и са Жидови [...] оним пасминам поделио сва јавна права.”¹⁰¹ То се косило са његовим најдубљим убеђењима.

Утицај грофа Артура Гобиноа (Joseph-Arthur de Gobineau, 1816–1882) на Старчевића понекад се оспорава, али управо тај француски теоретичар расизма је са њим делио мишљење да „[...] ‘име Срб’ није национални него социјални појам, и да је тај народ дошао од римских робова, као изведеница од латинске речи ‘серви’ за робове”.¹⁰² Да је Гобино утицао на Старчевићеву идеологију први је идентификовао Милорад Екмечић, током полемике с Мирјаном Грос 1974. године.¹⁰³ Десетак година касније, Екмечић је тумачио да „[...] након пораза демократске револуције 1848, неке политичке партије Југоисточне Европе покушавају да их замене Гобиноовом теоријом да су нације историјски ‘бракови неједнаких раса’. Такав је покушај учињен у Угарској 1851, са истоветном теоријом Јозефа Етвеша. У Хрватској је странка Хрватског историјског права, чији је вођа и главни идеолог био Анте Старчевић, пренела ове теорије на балканско подручје.”¹⁰⁴

друштвено-политички контекст: од 1990. године правашка идеологија је поново владајућа у Хрватској.

¹⁰⁰ A[n]te Starčević, *Ustavi Francezke* (Zagreb: Scholz i Kralj, 1889), 188. „Паца” = патка.

¹⁰¹ *Isto*, 189.

¹⁰² М. Екмечић, *Стварање Југославије* 2, 189. Видети и стр. 192, где пише о Старчевићевим уверењима.

¹⁰³ Милорад Екмечић, „Одговор на неке критике Историје Југославије (XIX век)”, у: *Срби на историјском раскрићу* (Нови Сад: Православна реч / Архив Војводине, 2021), 131–217. Први пут објављено у: *Југословенски историјски часопис*, 1–2 (1974), 217–281.

¹⁰⁴ Милорад Екмечић, „Шта је било европско у балканским националним покретима, 1790–1918?”, у: *Срби на историјском раскрићу* (Нови Сад: Православна реч / Архив Војводине, 2021), 224. Назив партије није тачно наведен. Звала се: *Странка права*, а од 1895: *Чиста странка права*.

Етвешово схватање настанка нација било је инклузивно, за разлику од ексклузивног концепта Гобиноа, који је у „мешању крви” видео негативну појаву. Али, оба приступа заснивају се на уверењу да постоји хијерархија „бољих” и „горих” народа. Занимљиво је да Старчевић, као што није именом помињао Етвеша, исто тако није именом помињао ни Гобиноа. Међутим, пажљиви читаоци Старчевићевих текстова, попут Матоша и Екмечића, препознавали су у њима утицаје тих аутора, као и утицај Лудвига Гумпловича (Ludwig Gumplowicz, 1838–1909).¹⁰⁵ Разумљиво је да Старчевић није могао да се позива на ауторе који су на врх хијерархије народа стављали Мађаре или Немце, јер би тиме обесмислио свој концепт. Али, то не значи да их није користио у својим радовима. Њихове идеје су преузимали и други правашки – Ђуро Дежелић се отворено позивао на Етвеша и Гумпловича.¹⁰⁶ Мирјана Грос је тврдила да Гобино, који је Германе сматрао „најчистијим” народом, није могао утицати на Старчевића, који је Немце мрзео.¹⁰⁷ Као да Старчевић није могао да преузме његов концепт и замени улоге субјеката. У односу на Гобиноове идеје, праваштво је инверзан расистички национализам, у коме је Хрватима додељена улога супериорног, владајућег народа.

Биолошки расизам

Старчевићев концепт хијерархизовања народа није увек био исти. Поред првобитне, социјалне, код њега се појавила и биолошка лествица. Та врста расизма испољавала се кроз поређење људи са животињама, у складу са схватањем да *scala naturae* повезује цео живи свет. Они народи који су подвргавани расистичком деградирању сврставани су на границу људског и животињског света, или су, понекад, чак смештани испод позиције животиња. Старчевић није штедео епитете и поређења којима је неке народе и њему мрске појединце – Словене, Србе, Немце и политичке противнике међу Хрватима – дехуманизовао и понижавао. Интересантно је да поједини историчари, иако знају да је Анте Старчевић неке људе изједначавао са „живином” која „муче, блеји и рокће”, ипак тврде како он „није заступао расизам”.¹⁰⁸

Да ли, заиста, није?

Анте Старчевић је 1879. године у књизи *Pisma Magjarolacah* за „Славо-сербс” написао: „Они су сужањска пасмина, скот гњуснији од икојега другога. Узмимо у човеку три ступња савершенства: ступањ животиње, ступањ

¹⁰⁵ A. G. Matoš, „Dr. Ante Starčević”, *O hrvatskoj književnosti II*, 125; М. Екмечић, *Стварање Југославије* 2, 189–194, 303, 416, 621.

¹⁰⁶ Đuro Deželić, *Hrvatska narodnost iliti duša hrvatskoga naroda. Poviestno-filozofička razprava* (Zagreb: Lav Hartman, 1879), 76–77, 97–98, 122, 404.

¹⁰⁷ Упоредити: М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 205; ista, *Izvorno pravaštvo*, 347.

¹⁰⁸ Видети, нпр: Tomislav Markus, „Društveni pogledi Ante Starčevića”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, (2009), 840, 844–845.

разбора, и ступањ ума, душевности. Славосерби нису подпуно достигнули ни најнижи ступањ, а из њега не могу се дигнути.”¹⁰⁹ Ради се, дакле, о инфериорним бићима, за које Старчевић вели да су „[...] живина која је за мајмуну најприличнија човеку”.¹¹⁰ У свом стилу он даље „расправља” о тој теми: „Ако, дакле, мислите да Славосерби нестоје дубоко изпод неме животиње, да они нису права сужањска пасмина: покажите ми једну другу животињу, која се неуклања од оне стране од које добива ударце. Тому намоту дај кору круха, па га удри, па га дери до кости, итако имаш га у свако зло, имаш га проти Херватом.”¹¹¹ Потом је то представио као принцип, по коме људи „[...] тражећи само што је угодно, остају неом животињом, тражећи само што је корисно, постају бесном неом животињом, тражећи само што је право и добро, примичу се богу, и заступају га на земљи [...]”.¹¹² „Славосерби” су толико ниска бића, тврдио је Старчевић, да би за „наслов марве” требали припадницима његове странке „љубити руке и ноге”.¹¹³ У истој књизи тврдио је да „Славосерби” „[...] немају ништа људскога изузев наказну извањску слику”.¹¹⁴ Зато и „[...] зарокћаше Славосерби како и она животиња на којој сланина расте. А након неколика ударца, из оних истих Славосербах гледај праве псе, који сви беже док је један ударен.”¹¹⁵

Одакле то, тако упорно и острашћено, поређење људи са животињама?

Осим мржње и општих схватања расиста, у овом случају је могла постојати и непосредна инспирација. Један пример дехуманизације словенских народа њиховим поређењем са животињама Старчевић је могао прочитати у *Danici ilirskoj* 1841. године. Тврдио је касније, у својим *Uspomenama*, да је прочитао све што су илирци објавили.¹¹⁶ Вероватно и јесте. Иван Кукуљевић је тада у *Danici ilirskoj* пренео како је у минхенском часопису *Das Ausland* прочитао анонимни чланак чији аутор „[...] назива ‘обћим духом’ славјанскога живота ‘ракију’ [...] Ставља пољске Славјане у обзиру чистоће упоред с гњусном животињом [...] А у обзиру вјере и закона у ред погани и кривовјерци. [...] Именује ‘љеност, пијанство и татбину’ укорењеним грјехом славјанским [...] Ставља напокон исте дивјаке од Америке у свих положењих живота над Славјане!!! [...] О Славјани! тако ми неба и земље тога баш заслужили нисмо, да се наш народ њемој животињи приспободља, и да се исти

¹⁰⁹ A. Starčević, *Pisma Magjarolacah I*, VIII–IX. Ту мисао је објавио више пута: [Ante Starčević], „Stranke u Hervatskoj”, *Hrvat* 1868, 34–35 (у: *Misli i pogledi: pojedinac-Hrvatska-svijet*. Priredio Blaž Jurišić (Zagreb: Matica hrvatska 1971), 112–113; [A. Starčević], „Slavoserbi.”, *Hrvatska*, g. I, br. 39, 24. IX 1871, [3].

¹¹⁰ A. Starčević, *Pisma Magjarolacah I*, 27. „Живина” = животиња.

¹¹¹ *Isto*, 76.

¹¹² *Isto*, II, 160.

¹¹³ *Isto*, I, 94.

¹¹⁴ *Isto*, 128.

¹¹⁵ Ante Starčević, *Nekolike uspomene* (Zagreb: Narodna tiskara, 1870), 25.

¹¹⁶ *Isto*, 4.

невољни дивљаци нама предпостављају.”¹¹⁷ Кукуљевић примећује да „[...] није тај охоли човјек *сам*, који толико красно о нама пише”.¹¹⁸ Засигурно – није. Али, треба констатовати и то да је вокабулар аутора тог клеветничког чланка исти као и познији Старчевићев: ту царују „гњусне животиње”, „поган”, „кривовјерци”, „неме животиње”, „дивљаци”...

То је исто оно вербално злостављање и деградирање које вековима стиже са Запада, а од кога је Старчевић покушао да се заштити тако што је преузео тај речник и применио га на народ који станује источније, резервишући за себе и своју нацију у настајању место западно од невидљиве завесе која дели Европу. Правашка идеологија је, поред осталог, и утилитарна, јер Старчевић је тврдио да је Запад „[...] увек јачи и од Русије, и од свега Славјанства”.¹¹⁹ Као што то показују примери које су раније изнели Филип Грабовац и Павле Соларић, контакт са западном културом је код дела припадника словенских народа изазвао презир и мржњу према сопственом идентитету. Данас се та појава у стручној литератури може наћи под неколико назива: *самомржња, родомржња, инверзни етнонационализам, аутошовинизам и самопорицање*.¹²⁰ Корен тог феномена лежи у западњачком имплицитном расизму, који је саставни део њихове културе.

Назив „Турци” јавља се код Старчевића у два различита значења: као народ освајача дошавших из Азије који су покорили Балкан, али и као ознака за остатак „стarih Хрвата” међу босанским муслиманима. Успешност османлијских освајања Старчевић је тумачио тиме што је „[...] херватска пасмина нечистом пасмином у Арбанској, у Рашкој и у Србији превладана, у Босни разтрована [...]”, док тамо где је отпор Турцима био успешнији, као у Далмацији, разлог видео у томе што ту „браниаше људска пасмина”.¹²¹ Зна се и која. Десетак година пре аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, Старчевић је о „Турцима” писао сасвим другачије: „Сваки је народ смиеса различитих народа, различите крви. [...] неима нигдје саме чисте керви Херватах из VII. виека, како ни оне од ниједнога народа из онога доба. То се је кроз вјекове тако помиешало, да је сваки народ, своје врсте, ков Коринтијачки. Што имамо најчистие хрватске керви, та је у племству Турске, она бо се ово

¹¹⁷ Ivan Kukuljević, „Dopis iz Milana.”, *Danica ilirska*, g. VII, br. 30, 24. VII 1841, 123–124. Курзив Кукуљевићев. „Татбина” = крађа; „положења живота” = стране живота, аспекти живота. Упоредити са чланком: „Streifzüge durch Oberschleisien.”, *Das Ausland*, Nr. 124, 4. V 1841, 493–494.

¹¹⁸ I. Kukuljević, „Dopis iz Milana.”, 124. Курзив Кукуљевићев.

¹¹⁹ [A. Starčević], „Slavoserbi.”, *Hrvatska*, g. I, br. 39, 24. IX 1871, [3].

¹²⁰ Више о томе: Dušan Kecmanović, „Inverzni etnonacionalizam”, u: *Etnička vremena* (Београд: XX век, 2002), 97–107; Zoran Avramović, „Jugoslovenstvo (i komunizam) – izvori srpske samomržnje”, *Kultura polisa*, g. VIII, (2011), br. 15, 87–106; исти, *Родомрсци* (Нови Сад: Графомаркетинг / Култура полиса, 2009); Слободан Антонић, *Вишијевска Србија* (Београд: Чигоја штампа, 2011), 146–150, 168; Мило Ломпар, *Дух самопорицања. Прилог критици српске културне политике* (Београд: Catena mundi, 2015).

¹²¹ A. Starčević, *Pasmina slavoserbska*, 34–35.

400 годинах најмање мјеша с туђом крвју. Како с крвју, тако нам је и с народношћу, с језиком: неима, из VI. вјека, ни по језику чистих Хрватах.”¹²² Ту је он, потпуно доследно, применио Етвешов и Гобиноов концепт настанка нација. Старчевић је у истој књизи тврдио да постоји континуитет народа: „Ми смо, дакле, у цјелокупности, дјеца онога и ондашњег народа Хрватске.”¹²³

Шта је смисао Старчевићевог интересовања за Турке и Османску царевину види се из књиге *Iztočno pitanje*, коју је написао још 1876. године, али је објављена тек 1899, три године после његове смрти. Тада је тврдио да су „Турци” хрватског порекла, тј. да су „[...] поколење оних лавах који од Аварах освојише десно-дунајску Херватску [...]”, док је за босанско племство писао како „[...] дубровачко бо је од њега потекло, а оно је код сабље остало и женило се међу се, дакле крв је сачувана у чистоћи. – Оно племство никада није било герчке вере; ни католичка, какову је познавало, није му се свидјала, па се јавно некако у њу бројило, а потајно је држало веру Богумилах.”¹²⁴ Улагивање муслиманима било је подстакнуто устанком који се 1875. године разбуктао у Босни и Херцеговини, док је помињање богумила покушај да се тај простор представи као давнашња посебност. То је било у складу са интересом Беча да Босну и Херцеговину држи подаље од Србије. Али, суштина Старчевићеве политике је у другом: Турци су њему били важни само ако су, и док су, против Срба. Ако би се некад показало да је „[...] турска пасмина преслаба за живот, њу треба жертвоват, а на њезино место поставити народе који су за живот. Ти народи Булгари и Хервати, у кратко време просветили би се тако, да би могли сачињавати државе доста јаке за живети у слогѣ без штете других народах.”¹²⁵ За Србе, као што се види, ту места нема. Вероватно је радикализам решења која се нуде разлог што та књига није била објављена у време Велике источне кризе.

Нарочити начин деградирања појединаца и народа, који је Старчевић радо користио, било је поређење са Циганима.¹²⁶ За досељенике у Хрватску је писао: „Сви се похерватише, него се задуго зваше својими донешеними имени. Тако се зваху Албанези, Власи, Герци, итд. [...] Само Циганином нитко се нехтеде звати, прем бијаше највише Циганах. Него Цигани узеше најперви име ‘Нашинацах’, име којим се и данас верности ваше достојно и праведо служе.”¹²⁷ Даље је тврдио да су Цигани вреднији и бољи од „Нашина-

¹²² A. Starčević, *Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?*, 37. Видети и: *Djela III: Znanstveno-političke razprave*, (Zagreb: Odbor Kluba Stranke prava, 1894), 40. У каснијем издању на оба места стоји VII век, што је исправно. „Ков коринтијачки” = коринтска бронза, легура.

¹²³ A. Starčević, *Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?*, 35.

¹²⁴ Ante Starčević, *Iztočno pitanje* (Zagreb: Prva hrvatska radnička tiskara, 1899), 28–29.

¹²⁵ *Isto*, 45–46.

¹²⁶ Анте Старчевић Цигане (Роме) није сматрао политички значајнима, па их је помињао једино да би понижавао друге народе. Зато његов однос према Ромима овде није предмет посебне обраде.

¹²⁷ A. Starčević, *Pisma Magjarolacah I*, 84.

ца”, тј. „Славосерба”.¹²⁸ Тиме је Србима, Словенима и следбеницима Народне странке одредио место у хијерархији народа. Понекад је допуштао себи да и Мађаре пореди са Циганима: „[...] човек, који тако шарену дипломатију води, човек који је службено познат под именом грофа Јулиа Андрашиа, јест рођен циганин [...]”.¹²⁹ За Мађарску је Старчевић говорио како у њој „[...] за најодличнијега државе онога, у ком мисле да је највише циганске керви [...]”.¹³⁰ То је опет алузија на грофа Андрашију (Gyula Andrássy, 1823–1890). Исто тако је писао и да „Македонци новијега времена, понајвећма су Цинцари и Цигани, пучанство које, кажу, није најплеменитије, није народности ни хрватске ни ‘словинске’”.¹³¹ Тај манир праваши су неговали и убудуће: „Др. Дринковић, када је бијесан викнуо Светозару Прибичевићу: ‘Не ћеш пити хрватске крви, циганине!’ – био је праваш.”¹³² Тај излив шовинизма и расизма није био препрека да Мате Дринковић (1868–1931) буде министар у неколико влада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. После поистовећивања Срба са Циганима морала је и држава коју су Срби створили бити таква. Лист *Ustaša* је 1941. године писао да Анте Павелић „[...] иза горкога искуства у циганској Југославији поведе мужевну борбу за оживотворење хрватских народних тежња по науци Анте Старчевића”.¹³³

После дугогодишње употребе непрецизног појма „крв”, Анте Старчевић се у књизи *Iztočno pitanje*, која је написана 1876. године, окренуо биолошком расизму: „По формацији главе, по целу обличју и по значају лакше разазнати ћете Србина од Хрвата него н.п. Руса од Шпањолца.”¹³⁴ Мешавину физичког и социјалног расизма представља и његова констатација да они који „немају дугачке носе” и „незаударају по гушчијој масти” – „нису Жидови”.¹³⁵ Старчевићев расистички концепт испрва је био нека врста политичке тактике, али је временом развијан, све док није постао разграната и слојевита секуларна религија или псеудорелигија.¹³⁶ Још давне 1911. године Јован Скерлић је приметио: „Све што Старчевић обећава својим верницима више је једна национална религија но једна политичка доктрина, а најмање је практичан програм једне политичке странке.”¹³⁷ Почетком двадесетог века Скерлићу

¹²⁸ *Isto*, 96.

¹²⁹ Ante Starčević, „Govor od 14. listopada 1878”, u: *Djela I: Govori* (Zagreb: Odbor Kluba Stranke prava, 1894), 87. Наводно је о томе писао неки лист у Аустрији.

¹³⁰ Ante Starčević, „Govor od 8. listopada 1885”, *Djela I*, 286.

¹³¹ A. Starčević, *Ime Serb*, 41.

¹³² M. Gabrijel, *Otac domovine Dr. Ante Starčević*, 246.

¹³³ N.T. „Otac Domovine i Poglavnik”, *Ustaša*, g. XI, br. 4, 19. VII 1941, 14.

¹³⁴ A. Starčević, *Iztočno pitanje*, 41.

¹³⁵ A. Starčević, *Pisma Magjarolacah II*, 87.

¹³⁶ О том феномену видети: G. Mosse, *Toward the Final Solution*, xxxvii; M. Gross, *Izvorno pravaštvo*, 33; J. Gray, *Black mass*, 60–64.

¹³⁷ Јован Скерлић, „Анте Старчевић”, *Српски књижевни гласник*, књ. 28, бр. 263, св. 2, (1911), 141.

није било замисливо да се из правашке идеологије може извести политички програм и да се тај програм у одговарајућим околностима може и спровести. Тридесет година касније – то је спроведено.

Дилеме у вези са природом Старчевићеве идеологије утолико су чудније уколико се има у виду да се он уопште није суздржавао да напише: „Чувајте вашу човјечност, вашу углађеност, за људе; издајнице народа и домовине треба звати правим именом. [...] сваки корак, сваку риеч наперити за осрамотити, понизити, засуужњити свој народ, тако радити лупежтина је, коју још на овому свиету чека сјекира.”¹³⁸ Није му био потребан посебан разлог, када је писао како „[...] намерава, једном секиром, једним ударцем, у једна мах, одрезати главе свим Мађароном и Славосербом. – Како другачије? За друго и нису.”¹³⁹ Најзад, у својој најобимнијој књизи изнео је низ деградирајућих епитета за Словене, поред осталог и: „Славен је брав. Јер како брав, тако и Славен, за руно, чува се док недође под нож.”¹⁴⁰ Најзад, за граничаре „Раце” (тј. Рашане, Србе), Старчевић вели: „Вешала, за ону пасмину, биаху најстраховитија верста смрти. Било да Хрвати нису то знали, било да их је знао гнев преузети, они нису кривце вешали: Сењани у Перушићу набише их на ражањ пак их изпекоше.”¹⁴¹ Управо онако како се поступа са животињама.

Старчевићеву идеологију карактеришу произвољност и противречност, до чега је дошло зато што је он покушавао да „споји” политички/грађански национализам (појам „политичких Хрвата”) са културним/расним („дух се наслеђује крвљу”).¹⁴² Зато се та идеологија понекад испољава као социјални расизам, понекад као биолошки расизам, понекад као расистички национализам, а неретко и као сва три уједно. То је у очигледној колизији са његовим другим ставом: да би сви становници замишљене „велике Хрватске” морали бити – Хрвати. Као мање вредна и безвредна бића Старчевић види оне који „не знају” да су Хрвати, али само док то не „спознају” и не прихвате хрватско име, тј. док се не „похрвате”. У питању је својеврсни утилитарни расизам, осмишљен да буде средство крајњег вербалног насиља над припадницима омрзнутих нација и политичким противницима међу Хрватима. Други правашки идеолог, Еуген Кватерник, није порицао да су и Хрвати – Словени, али је ипак тврдио да је управо хрватски народ „изабран” да спасе европску културу.¹⁴³ Упркос међусобним разликама, обојица су била митомани и мегаломани фрустрирани историјским околностима, али уверени у сопствену изузетност. За собом су, поред осталог, оставили и једну „школу” мишљења.

¹³⁸ A. Starčević, *Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?*, 38.

¹³⁹ A. Starčević, *Pisma Magjarolacah I*, XLI–XLII.

¹⁴⁰ *Isto II*, 116.

¹⁴¹ A. Starčević, *Pasmina slavoserbska*, 42.

¹⁴² Nevenko Bartulin, *The racial idea in the Independent State of Croatia. Origins and Theory* (Leiden / Boston: Brill, 2014), 39–40, 42.

¹⁴³ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 42, 46, 47, 71, итд.

Хрватска „школа“ расизма

Правашка идеологија је временом, услед промена околности и политичких потреба, добијала различите елементе, али је имала и једну константу: на сваки начин је настојала да докаже „супериорност“ Хрвата у односу на Србе, „Славосербе“, Влахе, Јевреје, Цигане и друге „инфериорне“ и „непријатељске“ народе. На основу тог „аргумента“ извођено је и „право“ Хрватске на припајање јужнословенског простора западно од Дрине. Иако се тај низ са њима не завршава, језгро „школе“ мишљења коју је утемељио Анте Старчевић чине следећи аутори:

Ђирил Ђиро Трухелка (1865–1942), археолог, историчар, кустос и управник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, праваш.¹⁴⁴ Заступао је правашку тезу да у Босни живе Хрвати римокатоличке и исламске вере који припадају супериорној плавокосој словенској раси, док су они који се представљају као „Срби“, у ствари Власи „тамне крви“, антрополошки и морално инфериорни.¹⁴⁵ Трухелка је доказивао постојање „[...] већ у камено доба силне разлике у културним појавама [...]” између Босне и Србије.¹⁴⁶ Та граница „[...] бијаше некоћ размеђем између римске покрајине Далмације и Мезије[,] источног и западног римског царства, источне и западне цркве, бизантинства и европске просвјете, ислама и крста, плавокосих Словјена и црномањастих Влаха, културно активне и пасивне пасмине, Хрвата и Срба, напретка и стагнације, живота и смрти.”¹⁴⁷ Трухелка је развијао старчевићанске идеје о српско-хрватским односима и користио изразе „пасмина” и „славосрби”.¹⁴⁸ Поред осталог, настојао је да на основу облика лобања одреди ко има више права на Босну и Херцеговину. Тврдио је да се сматра „[...] долихоцефалија, то јест типички изражена дуљина лубање, обиљежјем старих културно нижих раса, а што племе више напредује на пољу просвјете, то се људска лубања више заобљује и прелази у брахицефалију.”¹⁴⁹ По његовом мишљењу „брахицефалија” је изражена код босанских католика и муслимана, али не и код православаца, на основу чега је оспоравао да Србима „[...] припада интелектуално првенство и водство над осталом масом народа”.¹⁵⁰ Он је „тамном крвљу”, којом је одвајао Влахе од Срба (и Хрвата), означавао и биолошку, културну и моралну различитост унутар православног српског корпуса, настојећи да раслоји

¹⁴⁴ Ćiro Truhelka, *Uspomene jednog pionira* (Zagreb: HIBZ, 1942), 5, 19, 103.

¹⁴⁵ [Ćiro Truhelka], *Hrvatska Bosna (Mi i „oni tamo”)*. *Preštampano iz „Hrvatskog Dnevnika”* (Sarajevo: Hrvatski dnevnik, 1907). Трухелка је на стр. 136. *Uspomena* саопштио да је он аутор анонимног памфлета *Hrvatska Bosna*.

¹⁴⁶ [Ć. Truhelka], *Hrvatska Bosna*, 1.

¹⁴⁷ *Isto*, 4.

¹⁴⁸ *Isto*, 11–15, 30.

¹⁴⁹ *Isto*, 14.

¹⁵⁰ *Isto*, 15.

српску нацију. Тврдио је да постоје „трајне расе” (Dauerrasse), које не мењају своје особине, а у њих је сврставао Јевреје, Јермене и Влахе, називајући их „културним параситима”.¹⁵¹

Стјепан Радић (1871–1928), политиколог, политичар, праваш, вођа Хрватске сељачке странке (ХСС). Његову партију Милан Шуфлај је назвао правашком „у души”, иако не „и формално”.¹⁵² Писао је да је Радић „[...] пригрглио идеју Старчевићеву. Та идеја праваштва улоптала је хрватско сељаштво у несаломиву фалангу.”¹⁵³ Мате Ханжековић је такође приметио да је „ХСС сретна варијација праваштва”.¹⁵⁴ Политичар и публициста Витомир Кораћ је тврдио да је Радић „до ситница копирао Старчевића”.¹⁵⁵ Сам Радић је на Старчевићевом гробу изјавио: „данас смо сви ми Хрвати праваши”.¹⁵⁶ Одмах после анексије Босне и Херцеговине 1908. године Радић је изнео тврдње о „некултурности” Срба и Мађара: „Код Мађара се ова некултурност даде барем разумјети, јер они као прави Азијати осјећају инстинктивну одвратност проти свему што је у истину европско; али Срба не може човјек ни разумјети, а камоли оправдати [...]”.¹⁵⁷ Док је, с једне стране, као и Трухелка, писао да су „[...] по културним и господарским својим способностима [...] Хрвати у Босни и Херцеговини безувјетно први и најважнији елеменат. О том се можемо непоколебиво увјерити, чим приспобимо с хрватским елементом босанске муслимане и православне.”¹⁵⁸ Радић је 1906. године у својој расправи *Židovstvo kao negativni elemenat kulture* испољио одушевљење за критику јеврејског карактера у књизи Ота Вајнингера *Пол и карактер (Geschlecht und Charakter)*, за коју је сматрао да се по богатству и дубини мисли и логици чињеница може упоредити једно са књигом Хјустона Стјуарта Чемберлена *Темељи деветнаестог столећа (Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts)*.¹⁵⁹ Радић је у својој брошури писао да је Жидов „од вајкада непријатељ држави”,

¹⁵¹ Isto, 28.

¹⁵² Milan Sufflay, „Uoči izbora. Ognjeni stup pravaštva”, u: *Izabrani politički spisi*. Priredio Dubravko Jelčić (Zagreb: Matica hrvatska, 2000), 203. Први пут објављено у: *Hrvatsko pravo*, XVII, br. 4920, 6. II 1925, 1–2.

¹⁵³ Milan Šufflay, „Radić, Bethlen i Mussolini”, u: *Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike. Dvanaest eseja* (Zagreb: Merkantile, 1928), 28.

¹⁵⁴ M. Gabrijel, *Otac domovine Dr. Ante Starčević*, 325.

¹⁵⁵ Ivan Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca* (Zagreb: HKD sv. Ćirili i Metod, 1987), 187–188.

¹⁵⁶ Stjepan Radić, „Govor na grobu Ante Starčevića. U Šestinama 11. lipnja 1922”, u: *Politički spisi. Autobiografija / članci / govori / rasprave*. Priredio Zvonimir Kulundžić (Zagreb: Znanje, 1971), 400.

¹⁵⁷ Stjepan Radić, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu* (Zagreb: Hrvatska pučka seljačka tiskara, 1908), 53.

¹⁵⁸ Isto, 54.

¹⁵⁹ Stjepan Radić, *Židovstvo kao negativni elemenat kulture* (Zagreb: Hrvatsko kolo, 1937), 6. Упоредити са: Otto Weininger, *Geschlecht und Charakter. Eine Prinzipielle Untersuchung* (Wien

„релативно безморалан”, „биће којему треба туђега господства”, „човјек без религије”.¹⁶⁰ Књижицу завршава речима: „Као прави кршћани не можемо никако бити антисемити по њемачком узору [...] Мјесто антисемитизма имали бисмо дакле најстроже провести асемитизам: мјесто недостојне борбе против Жидова најужтражнији рад без Жидова.”¹⁶¹ Приређивач брошуре М. Козјак вели још и то да: „Све до краја свога живота остао је предсједник Стјепан Радић вјеран својим погледима.”¹⁶² Филозоф и министар у влади Независне Државе Хрватске (НДХ), Јулије Маканец, написао је да лист „[...] ‘Hrvatska misao’, што га је Радић издавао, није хтио примати огласе жидовских оглашивача.”¹⁶³ Радићево схватање односа међу народима добро осветљава и говор који је одржао на скупштини ХРСС-а 15. априла 1923. године. Говорећи о колонијалним трупима које су учествовале у окупацији Немачке 1918. године, Радић је указао да је Антанта „учинила једну погрешку”: „[...] довести црнце на Рајну, то је значило, можда ћемо доживјети још и то да ће бијелци морати из Африке.”¹⁶⁴ Шта су ти „бијелци” уопште радили у Африци – вођа ХСС-а није сматрао потребним да објасни. После Радићеве смрти у ХСС-у није било критичког осврта на његово наслеђе, напротив – изграђен је његов херојски култ.¹⁶⁵

Филип Лукас (1871–1958), теолог, римокатолички свештеник, историчар, географ и геополитичар, председник Матице хрватске 1928–1945. године.¹⁶⁶ Није био члан усташког покрета, али је њиховој идеологији давао интелектуални легитимитет.¹⁶⁷ Био је доследни праваш, који је Старчевићев сукоб са Штросмајером објашњавао као последицу „[...] опреке расе, одгоја, друштвене и природне средине”, пошто Штросмајер, ето, „[...] није могао проживљавати прошлост хрватског народа, јер је није нити с крвљу у подпуности баштинио

/ Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1909), 409–452. У српском преводу Ирме Шосбергер недостаје поглавље XIII *Јеврејство*.

¹⁶⁰ S. Radić, *Židovstvo*, 8, 9, 11, 14.

¹⁶¹ *Isto*, 16.

¹⁶² M. Kozjak, „Predgovor” u: S. Radić, *Židovstvo*, 3.

¹⁶³ J. Makanec, „Put hrvatskog nacionalizma”, u: *Hrvatski vidici. Nacionalno-politički eseji* (Zagreb: Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, 1944), 14.

¹⁶⁴ S. Radić, *Politički spisi*, 431.

¹⁶⁵ Видети: Stipica Grgić, „Radić nakon Radića: Stvaranje kulta heroja Stjepana Radića (1928–1934)”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, (2010), 723–748.

¹⁶⁶ Mladen Švab, „Lukas, Filip”, u: *Tko je tko u NDH? Hrvatska 1941.–1945.* (Zagreb: Minerva, 1997), 243.

¹⁶⁷ Nevenko Bartulin, „Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 39, (2007), 222.

нити с предајом као саставним диелом свога бивствовања примио”.¹⁶⁸ Њему је супротстављао узор који је изабрао да и сам следи: „Старчевић је изразити расни тип, рођен од сељака, међу личким планинама. Планине су попут тврђава, па се у њима по физичком закону спасавају остаци старих раса, народа и држава. Тако је већ по земљописној средини Старчевић никнуо из расног резервоара, најчистијег у нашем народу.”¹⁶⁹ То је његова интерпретација опозиције између Немаца и Хрвата коју је креирао још Старчевић, с том разликом што чак ни Старчевић није нашао „најчистији расни резервоар” баш у Лици. Лукас се одушевљавао Старчевићем, налазећи у његовој личности „наслеђе крви и расе”,¹⁷⁰ личности „[...] која је знала сажети из биологије наше расе најбитније увјете нашега опстанка [...]”.¹⁷¹ Лукас је доследни старчевићанац и када повезује „дух” и „крв”. У говору одржаном 1937. године, на комеморацији поводом 41. годишњице Старчевићеве смрти, Лукас је тврдио „[...] како народ представља етнобиолошку врсту, онако он представља и духовну врсту. На тај начин народ постаје заједница крвна, дакле заједница слободе. Тиме се ствара двострука повезаност појединаца у народу, повезаност крви и повезаност духа.”¹⁷² То ни сам Старчевић није тако језгровито формулисао. Лукас се у својим текстовима често позивао на расни „аргумент”.¹⁷³ Сматрао је да се „[...] већ на почетку повијести опажа крвна раздвојеност Хрвата од Срба, од које потјечу разнородне наклоности, по којима се другачије вршио њихов развој”.¹⁷⁴ Важно му је било да нагласи како је швајцарски антрополог Питар (Eugène Pittard, 1867–1962) „[...] нашао погледом на Хрвате и Србе, да им је индекс лубање, као и боја очију другачија”, те да „[...] Хрвати и Срби, изгледа по свему, нису потекли од исте исконске етничке групе”.¹⁷⁵ Оно што је Ежен Питар поставио као научно питање, које би тек требало решавати, Лукас је тенденциозно представио као закључак да су Срби и Хрвати „двје посебне групе”. Лукас је „[...] својим писањем о расно антрополошким значајкама Хрвата и Срба у стопу пратио Пилара и Трухелку”.¹⁷⁶ После Другог светског рата Лукас је у одсуству осуђен на смрт.

¹⁶⁸ Filip Lukas, „Starčević”, u: *Ličnosti, stvaranja, pokreti* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1944), 22. Предаја = предање.

¹⁶⁹ *Isto*, 19.

¹⁷⁰ F. Lukas, „Poviestno djelo Ante Starčevića”, *Ličnosti, stvaranja, pokreti*, 41.

¹⁷¹ *Isto*, 57.

¹⁷² *Isto*, 37.

¹⁷³ Видети: Filip Lukas, *Ličnosti – stvaranja, stvaranja, pokreti*, 31, 76, 85, 99, 122–123, 214–215, 231, 232.

¹⁷⁴ Filip Lukas, „Bosna i Hercegovina u geopolitičkom pogledu”, *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463* (Sarajevo: HKD Napredak, 1942), 67.

¹⁷⁵ *Isto*, 67–68.

¹⁷⁶ Stipe Kljajić, *Nikada više Jugoslavija. Intelektualci i hrvatsko nacionalno pitanje (1928.–1945.)* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017), 170.

Иво Пилар (1874–1933), доктор права, геополитичар и праваш, сарадник надбискупа Јосипа Штадлера. Бавио се и легалним и илегалним политичким радом, често је објављивао под песудонимима, погинуо је под нејасним околностима.¹⁷⁷ Речи „раса”, „крв”, као и Трухелкино и Старчевићево име, често се помињу у његовој књизи *Južnoslavensko pitanje*, у којој варира стару правашку тезу да „[...] се српство умножило чак и преко православних Влаха који су живјели односно настали на хрватскоме подручју. То је имало за посљедицу да су Срби примили много више влашке крви, а како су Власи били Романи тамне пути, међу Србима је размјерно више тамнопутих типова него међу Хрватима.”¹⁷⁸ Пилар је претендовао да се, за разлику од Старчевића, он „влашким питањем” бавио на научни начин, а пуну пажњу посвећивао је и Трухелкином раду, чији памфлет *Hrvatska Bosna* је сматрао за „врло знанствено писану брошуру”.¹⁷⁹ Пилар је настојао да својим стилем успостави научни кредибилитет, али се управо на „влашком питању” примећује колико га расне и друге предрасуде оптерећују и колико је тенденциозан: „Код данашњих Срба више се не сусрећемо с искључиво или барем претежно славенским, него с претежно балканско-романским народним карактером [...]. Стога морамо утврдити да је у народноме карактеру Срба још увијек врло добро очуван како номадски тако и разбојнички карактер брдских пастира који се јасно очитују особито у њихову друштвеноме и политичкоме понашању као мноштва.”¹⁸⁰ Пилар је тврдио да су „Власи” оптерећени „мржњом разбаштињеника”, да негују „антисоцијалне нагоне који разарају културу”, да су „хитри”, „храбри”, „крвожедни”, „међусобно солидарни тако да свима тјерају страх у кости” и, што је најважније: „Ти нагони и данас живе у Србији”.¹⁸¹ Пилар Црногорце по карактеру није одвајао од Срба, јер и у „црногорским жилама тече подоста влашке крви”.¹⁸² Насупрот њима, за Хрвате је тврдио да су „вјерни сљедбеници Рима и Запада”¹⁸³ и да је „[...] хрватска племићка раса пославенила католичке балканске Романи”.¹⁸⁴ Привређивање Срба Пилар тумачи стереотипима који су налик на оне о Јеврејима: „[...] гдје се створи повећана могућност зараде, висока господарска конјунктура, ето њих, номада, први су и својом вјерском повезаношћу и огромном солидарношћу стварају прстен и убиру врхње прије него ли се други успију снаћи (а то су најчешће Хрвати). Ево примјера: откако је Загреб постао велики град

¹⁷⁷ Srećko Lipovčan, „Dr. Ivo Pilar (1874.–1933.): Život i djelo”, *Pilar–Časopis za društvene i humanističke studije*, g. I, br.1(1), (2006), 12, 15–17.

¹⁷⁸ I. Pilar, *Južnoslavensko pitanje*, 241.

¹⁷⁹ *Isto*, 258.

¹⁸⁰ *Isto*, 259.

¹⁸¹ *Isto*, 260–261.

¹⁸² *Isto*, 261.

¹⁸³ *Isto*, 26.

¹⁸⁴ *Isto*, 241.

и средиште јужнословенске културе, Срби се ондје силно множе.”¹⁸⁵ Ко су и какви су, у ствари, Срби дефинисао је у једној реченици: „[...] опасне особине, традиције и тенденције бизантске Цркве нашле су у српском народу изразито дјелотворну надопуну у облику продора балканско-романске номадске крви која похлепом за присвајањем, антисоцијалним тежњама, рушилачким бијесом и даром за уништавање, који су својствени тој раси, Србе чине прворазредном опасношћу за све сусједне народе и државе”.¹⁸⁶ Бизарни „аргумент номадства” и његових последица на карактер Срба Пилар је могао преузети од Анте Старчевића, који се често на њега позивао. Упркос деградирајућим и трајним генерализацијама карактера читавих народа које је Пилар изнео, има аутора који упорно поричу његов расизам.¹⁸⁷ Оно што се ипак не пориче јесте то да су Старчевићеви *Izabrani spisi*, Павелићеве *Strahote zabluda* и Пиларово *Južnoslavensko pitanje* били обавезна средњошколска лектира у НДХ.¹⁸⁸ Чињеница да је једна научна установу у Загребу названа Институт друштвених знаности „Иво Пилар” показује однос власти Републике Хрватске према Пиларовој личности и наслеђу.

Милан Шуфлај (Sufflay, 1879–1931), доктор филозофије, албанолог, члан управе Хрватске странке права. Непребројиво је колико пута је он у својим текстовима употребио речи „крв” и „раса”.¹⁸⁹ Шуфлајеви чланци имају карактеристичне наслове: *Хрватска крв и земља*, *Цинцарска крв*, *Глас хрватске крви*, итд. и препуни су препознатљиве старчевићанске смеше социјалног и биолошког расизма: „Хрватски народ није само сељачки, он је правашки. Али вође његове заборавили су, да се тај хрватски народ налази на граници Запада и Истока, католичанства и православља, еуропске културе и барбарства. [...] Тко срља на Балкан, тај трује хрватску крв. Тко је за било какав споразум, осим за *разлаз*, тај у себи има каос балканске крви.”¹⁹⁰ Шуфлај је развијао Старчевићеве квазинаучне тврдње о генези балканских народа, уклапајући то у актуелни политички контекст заједничке државе са Србима. Већ 1924. године он је писао: „Западњачки католички Хрвати немају што да траже на православном Балкану. То је данас домена Срба, који су за то, кроз дуги низ нараштаја, потпуно адаптирани. Па да се и поломи Душаново

¹⁸⁵ *Isto*, 264.

¹⁸⁶ *Isto*, 267.

¹⁸⁷ Видети, нпр: Tomislav Jonjić, „Ivo Pilar prema rasnom učenju i eugenici”, *Pilar – Časopis za društvene i humanističke studije*, g. XI, br. 21(1), (2016), 44–111.

¹⁸⁸ Tomislav Jonjić, „Pred jednom legendarnom knjigom i njezinim autorom”, u: I. Pilar, *Južnoslavensko pitanje*, 627.

¹⁸⁹ M. Sufflay, *Hrvatska u svjetlu svjetske historije*, passim; M. Sufflay, *Izabrani politički spisi*, passim.

¹⁹⁰ Milan Sufflay, „Glas hrvatske krvi”, u: *Izabrani politički spisi*. Priredio Dubravko Jelčić (Zagreb: Matica hrvatska, 2000), 179. Први пут објављено у: *Hrvatsko pravo*, g. XVII, br. 4875, 10. XII 1924, 1–2.

царство и створе федерације, то би била чисто балканска креација. У њој Хрвати изгубили би оно, што је у њима најбоље по мнијењу Странке Права, и оно, што је у њима најбоље по мнијењу Радићеву. Изгубили би смисао за западну цивилизацију и за – човјечност.”¹⁹¹ Упорно понављајући старчевићанске расистичке опозиције *човечно–нечовечно* и *цивилизовано–варварски*, он је на „научној основи” дехуманизовао цео српски народ. Склон широким захватима, Шуфлај је писао да ток историје „увјетују поглавито крв и земља”.¹⁹² Тих година такве тезе добијале су на популарности, посебно у Немачкој. Шуфлај је, као и Старчевић, порекло нација тумачио конзервативном теоријом о покоравању Словена од стране других племена: „Хрвати и Срби подједнако су, на Балкану, преслијили нешто старије и посве сродно словенско пучанство. Али нијесу примили једнаку натруху инорасне крви. Туранска, Аварска крв је далеко снажније утјецала на Хрвате [...]”.¹⁹³ Према другим изворима, Шуфлај је заступао тезу о иранском пореклу Хрвата, због чега је тврдио да су Словени донели на Балкан дуалистичку „Заратустрину веру”.¹⁹⁴ Није небитно, и то не само када је реч о Шуфлају, да су тадашњи немачки теоретичари расе Иранце сматрали аријевцима.¹⁹⁵ Окренутост Западу и очекивање подршке са те стране чине део правашких традиција, па је и Шуфлај, као раније Старчевић и Кватерник, на томе инсистирао: „Хрватски национализам не значи само љубав према родној грудии хрватским домовима на њој, он не значи локални патриотизам, већ лојалну службу цијелом бијелом Западу. И за то он је апсолутно позитиван.”¹⁹⁶ Гиљфердинг би се с њим могао сложити око функције хрватског национализма, али не и око његовог вредновања. На годишњицу Шуфлајеве смрти ту његову мисао цитирало је гласило усташке организације – *Устаša*.¹⁹⁷ Шуфлај је убијен 1931. године, верује се – по налогу власти.¹⁹⁸ Али, није нестао без трага: у историографији

¹⁹¹ М. Šufflay, „Radić, Bethlen i Mussolini”, 29. „Душаново царство” = Краљевина СХС.

¹⁹² Milan Šufflay, „Hrvatska krv i zemlja”, u: *Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike. Dvanaest eseja* (Zagreb: Merkantile, 1928), 30.

¹⁹³ *Isto*, 32.

¹⁹⁴ Видети: Dr. Milan pl. Šufflay, „Starohrvatska baština iz pradomovine”, u: *Izabrani eseji, prikazi i članci*. Priredili Darko Sagrak i Musa Ahmeti (Zagreb: Darko Sagrak, 1999), 120; Milan Šufflay, „Hrvati u sredovječnom svjetskom viru (1931.)”, u: *Izabrani politički spisi*. Priredio Dubravko Jelčić (Zagreb: Matica hrvatska, 2000), 307, 310, 313–314.

¹⁹⁵ Nevenko Bartulin, „The ideal Nordic-Dinaric racial type: Racial anthropology in the Independent State of Croatia”, *Review of Croatian History*, 5 No. 1, (2009), 204.

¹⁹⁶ Milan Šufflay, „Značajke hrvatske nacije”, u: *Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike. Dvanaest eseja* (Zagreb: Merkantile, 1928), 41.

¹⁹⁷ „Šufflay – naš žrec i vidovnjak”, *Ustaša*, g. XI, br. 18, 2. XI 1941, 7.

¹⁹⁸ Darko Sagrak, „Kulturološka, znanstvena i politička baština Milana pl. Šufflaya”, u: Dr. Milan pl. Šufflay, *Izabrani eseji, prikazi i članci*. Priredili Darko Sagrak i Musa Ahmeti (Zagreb: Darko Sagrak, 1999), III–IV, VII, X.

се сматра да је имао „[...] замјетан утјецај на каснију идеологију усташког покрета и хрватског национализма”.¹⁹⁹

Иван Сисарић (? – после 1938), лекар, праваш и члан ХСС-а, написао је књигу *Hrvatski mit XX. stoljeća: ideologija Hrvatskog seljačkog pokreta: apologija hrvatskog nacionalizma*. Књига је, у ствари, апологија идеологије ХСС-а, коју је аутор сматрао супериорном у односу на комунизам, фашизам и нацизам, и са којима ју је често упоређивао: „Радићева наука нема ништа заједничког с комунизмом, већ прије нешто с националним социјализмом, те је можда зло, да се то није на вријеме осјетило и запазило.”²⁰⁰ Сисарић је изузетно ценио правашког идеолога, па је сматрао да је „[...] тисућљетни хрватски сан, хрватски повијесни мит, уобличен у лику судбине и стражару народног генија Анти Старчевићу [...]”.²⁰¹ Као и оснивач праваштва, Сисарић је тражио начина да покаже хрватску „надмоћ” и „право”: „Господујући таленат једног народа, који му као и појединцу даје сам по себи у сталном повијесном часу извјесно морално право на водство, очитује се у неодољивој сили воље [...]”.²⁰² Потом је то „право” покушао да уклопи у савремене околности: „Фашистичка идеја воље, националсоцијалистичка идеја расе, хрватска-сељачка идеја дома у сржи је једно те исто – нутарњи нагонски принцип, својствен сваком господујућем народу [...]”.²⁰³ А Хрватима је „право” на владање иманентно: „Идеја расе, није никаква реалност, већ осјећај, никакова знанствена спознаја, мит [...]. Тај осјећај, тај мит, јест хрватска раса, раса хрватског господујућег народа.”²⁰⁴ Своју теорију хрватске нације потпуно је заокружио и затворио: „Учити се и усавршавати може Хрват само преко хрватске ријечи хрватског права, хрватске повијести и осталог хрватског расног наслеђа.”²⁰⁵ Његов однос према Јеврејима типичан је за тридесете године двадесетог века: „Нијемци исто као и Жидови на подлози расе, хоће да се одијеле и тако истакну и надигну изнад других народа. ‘Деутерономиум’ нађен у храму јерузалемском за владања краља Јосу-а, није ништа друго већ погоршано издање Хитлерових прописа и закона проту Жидовима. У њему се при свакој упуту и одредби моли и заклиње Јахве да ‘Жидовима даде, да прождру све народе’.”²⁰⁶ Од такве поставке није далеко до става како је „[...] хрватски покварени господин настао у главном као одсјев или одлијев калупа међународног, свјетског, асфалтног, поквареног Жидова. То је довело полако до тога, да је

¹⁹⁹ S. Kljajić, *Nikada više Jugoslavija*, 35.

²⁰⁰ Ivan Sisarić, *Hrvatski mit XX. stoljeća, ideologija hrvatskog seljačkog pokreta: apologija hrvatskog nacionalizma* (Zagreb: Hrvatski tiskarski zavod, 1938), 62.

²⁰¹ *Isto*, 87.

²⁰² *Isto*, 182.

²⁰³ *Isto*, 196.

²⁰⁴ *Isto*, 197.

²⁰⁵ *Isto*, 258.

²⁰⁶ *Isto*, 274. „Деутерономиум” = Пета књига Мојсијева.

Хрват у неким градовима и привредним гранама скоро постао слуга у властитој кући [...] Динарском отреситошћу, осорношћу и продорношћу, треба тој жидовштини-хрваштини стат ногом на прса [...].”²⁰⁷ Сисарић је идеологију ХСС-а интерпретирао као двоструки расизам: социјални и антисемитски.²⁰⁸

Стјепан Бућ (1888–1975), доктор права, народни посланик и члан Главног одбора ХСС-а, 1925. године прешао је у Хрватску странку права. И пре и за време постојања НДХ Бућ је заговарао пронемачку политику, па је у складу са њом држао и предавања у Задрузи „Анте Старчевић”. По идеолошком уверењу Бућ је био националсоцијалиста, а према неким подацима он се са тих позиција сукобљавао са усташама.²⁰⁹ У брошури из 1936. године, *Temeljne misli nauke Dra. Ante Starčevića*, Бућ је тврдио да су Хрвати потомци Гота.²¹⁰ А, како вели социолог Динко Томашић, „[т]еорија о готском подријетлу Хрвата није друго него један огранак теорије о нордијској супериорности, јер су Готи били нордијци, па би с тим у вези и Хрвати имали право да се сматрају супериорнима”.²¹¹ Бућ је писао како је специјално Анте Старчевић био представник врсте људи која „има све одлике изабране расе”, као и да је био „производ чисте хрватске крви”.²¹² У одељку под насловом *Расна мисао основом је Старчевићевог рада*, Бућ је писао: „Старчевић је пред седамдесет година истакао ону расну идеју, на којој је Адолф Хитлер ударио свој програм за препород и организацију њемачког народног живота. [...] Старчевић је, као толико деценија касније Хитлер, истакао вриједност и култ изабраног, квалитетног, народног елемента [...]”.²¹³ Према мишљењу Рорија Јеоманса, Бућ је „открио Старчевића као националсоцијалисту”.²¹⁴ Као националсоцијалисту можда ипак није, али као расисту свакако јесте. У књижици *Naši službeni povjesničari i pitanje podrijetla Hrvata* из 1941. године Бућ је, позивајући се на Старчевића, порицао да Хрвати имају ма какве везе са Словенима, за које је доказивао да су „робске крви” и „лоша раса”, те да су „сличили више каквим звјеркама него људима”, да су хрватску државу „основали германски Готи”,

²⁰⁷ Isto, 276. „Покварени господин” = клише о људима из градова.

²⁰⁸ Оливера Милосављевић није поменула Сисарићев расизам, иако је његову књигу детаљно проучила. Видети: Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama” i „drugima”* (Београд: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002), 312–314.

²⁰⁹ Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija* (Загреб: Globus, 1983), 37, 338, 457; М. Јареб, *Усташко-домобрански покрет*, 510–511; исти, „Јесу ли Хрвати постали Готи? Однос усташа и власти Независне Државе Хрватске према неславенским теоријама о подријетлу Хрвата”, *Časopis za suvremenu povijest*, бр. 3, (2008), 875.

²¹⁰ Stjepan Buć, *Temeljne misli nauke Dra. Ante Starčevića. Predavanje održano dne 15. veljače 1936. Hrvatskoj Sveučilišnoj Omladini* (Загреб: Tiskara Danica, [1936.]), 5–6.

²¹¹ D. Tomašić, *Politički razvitak Hrvata*, 169.

²¹² S. Buć, *Temeljne misli nauke Dra. Ante Starčevića*, 5–6.

²¹³ Isto, 30.

²¹⁴ R. Yeomans, „Of ‘Yugoslav barbarians’ and Croatian Gentlemen Scholars”, 112.

да је уметност „огледало расе”, итд.²¹⁵ После рата Бућ је емигрирао у Немачку, где је био члан Хрватског народног одбора, који је основао бивши Павелићев сарадник Бранимир Јелић.²¹⁶ Наставио је да објављује у истом духу.²¹⁷

Анте Павелић (1889–1959), доктор права, политичар, оснивач усташке организације, поглавник НДХ.²¹⁸ Јулије Маканец је тврдио да је Павелић од прве младости био ученик и следбеник Анте Старчевића.²¹⁹ У својим текстовима Павелић је ређе од Старчевића користио израз „пасмина”, а далеко чешће речи „крв”, „крвни”, „чистокрвни”, „крварити”, „крвави”, „крвопролиће”, „крвнички”, „крволочно” и сл.²²⁰ Поглавник се у бројним приликама позивао на Старчевића,²²¹ а читао је и уважавао и дело Иве Пилара.²²² Усташе су настојале да Павелића прикажу као „повијесну личност која је остварила идеје Анте Старчевића и Стјепана Радића”.²²³ Усташки подмладак узраса 15–18 година звао се Усташка Старчевићева младеж и издавао је часопис *Starčevićeva mladež*.²²⁴ Један од важнијих појмова којим су Павелић и усташе баратали је *Volksgemeinschaft*, односно *народна заједница*, чиме су настојали да укину индивидуализам и да цео народ постане „једна обитељ”.²²⁵ Ауторство тог термина приписује се Адолфу Хитлеру, а еквивалентност два изрази

²¹⁵ Stjepan Buć, *Naši službeni povjesničari i pitanje podrijetla Hrvata* (Zagreb, s.n. 1941), 4, 10, 11, 16, 20. Бућ је реч „пасмина” тумачио као „раса”.

²¹⁶ I. Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini SHS*, 200; Zdravko Dizdar, „Buć, Stjepan”, u: *Tko je tko u NDH?* (Zagreb: Minerva, 1997), 52–53.

²¹⁷ Stjepan Buć, „Posljedice slavomanije za našu povijest i politiku”, *Hrvatska revija*, g. XI, sv. 1–2 (41–42), (1961), 35–36; isti, „Problemi etnogeneze Hrvata”, *Hrvatska revija*, g. XX, sv. 4 (80), (1970), 919–958.

²¹⁸ Slaven Ravlić „Pavelić, Ante”, u: *Tko je tko u NDH?* (Zagreb: Minerva, 1997), 306–310.

²¹⁹ J. Makanec, „Temelji Poglavnikove politike”, u: *Hrvatski vidici. Nacionalno-politički eseji* (Zagreb: Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora, 1944), 62. Претходно објављено у: *Veliko razkršće*, 35–45.

²²⁰ Ante Pavelić, *Strahote zabluda* (Zagreb: Knjižara Stjepan Kugli, 1941), passim; *Poglavnik govori* (Zagreb: Ured za promičbu GUS, 1941), passim.

²²¹ Нпр: Ante Pavelić, *Putem hrvatskog državnog prava: Poglavnikovi govori, izjave i članci prije odlaska u tuđinu*, Uvod i pogovor Darko Sagrak (Zagreb: Darko Sagrak, 1999), 77, 78, 79, 160, 172, 360, 395, 497, 547–548; *Poglavnik govori*, 8, 29, 30, 66, 72, 87–89.

²²² A. Pavelić, *Putem hrvatskog državnog prava*, 523.

²²³ Tihomir Cipek, „‘Stoljeće diktatura’ u Hrvatskoj”, u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa što je održan u palači Matice hrvatske 27–29. travnja 2004*. Urednik Ljubomir Antić (Zagreb: Matica hrvatska, 2006), 295, 303.

²²⁴ Видети: Ante Pavelić, „Zakonska odredba o djelovanju ‘Ustaške mladeži’”, u: *Ustaša* (Zagreb: Ured za promičbu GUS, 1941), 53; *Starčevićeva mladež: priručni list za dužnostnike i voditelje radnih jedinica Starčevićeve mladeži*. Urednik Rudolf Pavlek.

²²⁵ Aleksandar Seitz, *Put do hrvatskog socializma* (Zagreb: Glavni savez staliških i drugih postrojbi, 1943), 45, 180, 283.

потврдио је сам Павелић.²²⁶ То је концепт по коме су политичка права и обавезе проистицали из порекла. Анте Павелић готску теорију није прогласио службеним ставом, већ је с њом кокетирао ради позиционирања усташког покрета у односу на Немачку и њену идеологију.²²⁷ Нпр. после сусрета са његовим сарадником Славком Кватерником 1941. године, Хитлер је поменуо „готско” порекло Хрвата, али је већ 1942. године причао како би тај народ требало „германизовати”.²²⁸ Анализа положаја Хрвата у односу на нацистичку расну теорију показала је да би им, као и Естонцима, Летонцима и другима, вероватно припала улога *перијека*, изнад којих би били Немци као *спартијати*, а испод којих би били Словени као *хелоти* Новог европског поретка.²²⁹ Таква „хијерархијска лествица” народа, према којој су се Срби налазили на самом дну, ослањала се на аустроугарску пропагандну основу. У време Другог светског рата на простору Југоисточне Европе, њима су придодати Јевреји и Цигани.²³⁰ Амерички историчари Стенли Пејн (*Stanley Payne*) и Сабрина Рамет (*Sabrina Ramet*) писали су о расизму усташке идеологије, позивајући се на готску теорију као доказ.²³¹ Марио Јареб их је критиковао, јер та теорија службено није била елемент усташке идеологије, али он није у праву када питање усташког расизма своди на питање готске теорије коју је, уосталом, цензура у НДХ дозвољавала. И Фикрета Јелић-Бутић је својевремено констатовала да је у *Načelima hrvatskog ustaškog pokreta* расистичка компонента била јасно изражена.²³² Јареб је и у том случају оспоравао расизам усташа, навевши прва два члана њихових *Načela* као доказ одсуства расизма, али је прећутао чланове у којима стоји: „11. У хрватским државним и народним пословима у Независној Држави Хрватској не смије одлучивати нитко тко није по кољенима и по крви члан хрватског народа [...] 12. *Сељаштво је темељ и извор свакога живота, па је као такав први носилац сваке државне власти у хрватској држави*. И крај тога сви сталежи хрватскога народа сачињавају једну народну цјелину, будући и остали сталежи у хрватском народу, чији су чланови припадници хрватске крви, имају не само свој коријен и поријекло, него и трајну обитељску везу са селом. Тко у Хрватској не потјече из сељач-

²²⁶ Видети: А. Seitz, „Tajna njemačkog uspjeha”, u: *Put do hrvatskog socializma*, 180; N. Bartulin, „Ideologija nacije i rase”, 219.

²²⁷ Више о томе у: М. Јареб, „Jesu li Hrvati postali Goti?”, 869–882.

²²⁸ *Hitler's Table Talk 1941–1944. His Private Conversations*, introduction and preface H. R. Trevor-Roper, (New York: Enigma books, 2000), 95, 473.

²²⁹ N. Bartulin, *The racial idea in the ISC*, 198–199. У античкој Спарти *спартијати* су били владајућа каста ратника, *перијеци* покорени сељаци-староседеоци без грађанских права, а *хелоти* државни робови.

²³⁰ Milan Ristić, *Nemački „novi poredak” i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*. (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991), 87–88.

²³¹ М. Јареб, „Jesu li Hrvati postali Goti?”, 870.

²³² F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 23.

ке обитељи, тај у деведесет случајева од стотине није хрватскога поријекла и крви, већ је досељени странац.²³³ Такво лишавање политичких права на основу „кољена”, „поријекла”, „крви”, „коријена” не може се окарактерисати другачије него као расистичко. Осим тога, у НДХ су биле донете *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti* (30. IV 1941) и *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog Naroda* (30. IV 1941), које су биле уперене против Јевреја и Цигана.²³⁴ Било је основано и Расно политичко повјеренство при Министарству унутрашњих послова НДХ, чији чланови су били професори универзитета Борис Зарник, Здравко Лорковић и Ђуро Вранешкић.²³⁵ Првог маја 1942. године у Загребу је отворена велика *Hrvatska protužidovska izložba*.²³⁶ Најзад, расистичку политику, која се испољавала и кроз истребљивање непожељних народа, НДХ је доследно спроводила до последњег дана свог трајања.

Доминик Мандић (1889–1973), доктор теологије, историчар, у фрањевачком реду је заузимао високи положај генералног економа.²³⁷ Научна критика је доказала да је Мандић у својим радовима погрешно цитирао изворе и литературу, произвољно тумачио и преводио документе и чак – измишљао изворе.²³⁸ По његовом тумачењу, Срби нису индоевропски народ и потичу из Мале Азије, на Балкану су се у османлијско време помешали са Власима, који су потомци римских војника из Мауританије у северној Африци, док су Хрвати сарматско-иранског порекла.²³⁹ Мандић је писао да су на Балкану постојале „скупине људи тамноцрне пути” и да Хрвати Власима зову „све Србе, напосе оне тамноцрне коже”, а да он користи „[...] назив Влаха у његову етничком значењу, за припаднике оних тамномрких скупина људи у Еуропи, који крвно потјечу од средњовјековних тамноцрних Влаха романског језика.”²⁴⁰ Тиме је он објашњавао боју коже Карађорђа Петровића и његових потомака, као и Светозара Прибићевића.²⁴¹ Мандићеве књиге су – као и Старчевићеве – идеолошки памфлети писани у научној форми.²⁴² Најважнија, али

²³³ Ante Pavelić, „Načela Hrvatskog Ustaškog Pokreta“, u: *Ustaša* (Zagreb: Ured za promičbu GUS, 1941), 9. Курзив Павелићев.

²³⁴ *Zakoni, zakonske odredbe i t.d. proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941. Knjiga I. (svezak 1.–10.)*, urednik Adam Mataić (Zagreb: St. Kugli, 1941), 109–115.

²³⁵ N. Bartulin, *The racial idea in the ISC*, 153.

²³⁶ Ivan Raos, „Židovi – neprijatelji svih naroda”, *Hrvatska revija*, g. XV, br. 6, (1942), 338–339. Аутор приказа изложбе је писац романа *Prosjaci i sinovi*.

²³⁷ Neven Budak, „Dominik Mandić i njegovo djelo”, u: Dominik Mandić, *Hrvati i Srbi, dva stara različita naroda* (Zagreb: NZ Matice hrvatske, 1990), 6. Прво издање књиге 1971. године.

²³⁸ *Isto*, 10–11.

²³⁹ D. Mandić, *Hrvati i Srbi*, 17–18, 22–23, 191–195, 269, 271; D. Mandić, *Hrvatske zemlje u prošlosti i sadašnjosti* (Chicago / Rim: Ziral, 1973), 178–179.

²⁴⁰ D. Mandić, *Hrvati i Srbi*, 191.

²⁴¹ *Isto*, 214, 225, 253.

²⁴² Понекад се позивао на Старчевића. Видети: Dominik Mandić, *Bosna i Hercegovina. Povijesno kritička istraživanja III* (Torino / Zürich / Roma / Chicago: Ziral, 1982), 461, 462, 491; isti,

и најочигледнија Мандићева тенденција је одвајање Срба и Хрвата на сваки могући начин. Он расну хијерархију не износи експлицитно, свестан да би тиме компромитовао своје тумачење, али јасно је да се обраћа онима који расну теорију прихватају. Јарки пример његовог „метода” је одељак у коме износи „одлике” и „мане” Влаха, (посебно Цинцара). „Одлике” Влаха су „[...] борбеност, реалистично сналажење у новим, посебно тешким приликама; лако прилагођење околици у коју дођу. У потреби они су задовољни малим. Тјелесно су издржљиви, окретни и брзи. Ватрени су родољуби онога народа којему се приклоне.”²⁴³ Њиховим „манама” посветио је страницу и по и поделио их у четири групе: 1) „полуномадски и ратнички живот”, „слаба и површна вјерска поука”, „моралне настраности и мане, које су [...] прешле у навике и трајне пороке Влаха”, „претварање”, склоност „пријевари, лажи и подвали које су временом код Влаха прешле у крв”. Међу Србима, који потичу од Влаха, „[...] пријевара, лаж, особито подвала, не сматрају се моралним злом, него јунаштвом [...]”. 2) „[...] пљачкали су туђа добра, себи присвајали и о туђој муци живјели.” 3) „[...] наклоност на пролијевање људске крви, убојства и завјере [...] подцјењивање људског живота, крволоштво и окрутност”, чиме се, по Мандићу, могу објаснити „[...] покољи Хрвата католика и муслимана за другога свјетскога рата и непосредно иза њега”. 4) „Претјерана хваставост, јуначење и истицање својих особних одлика. [...] Свадљиви су и велики странчари”.²⁴⁴ Врлину није успео да им пронађе ниједну. Попут Старчевића, Трухелке и Пилара, Мандић је настојао да српски национални корпус расложи на две „расне” компоненте и тиме га ослаби и смањи.²⁴⁵ Упркос бројним негативним клишеима и генерализацијама које је изнео, Мандићево дело и данас има знатну рецепцију.²⁴⁶

Мирко Кус-Николајев (1896–1961), доктор социологије и етнологије. Био је библиотекар у Главном равнатељству за промицбу (пропаганду) НДХ. После рата осуђен је на затвор.²⁴⁷ Тврдио је да су Хрвати припадници „динарске расе” са јаким примесима „нордијског расног елемента”. Комбиновао је готску и аутохтонистичку теорију, по којој „[...] динарски тип је ипак толико јединствен у својим главним осебинама, да га се не може сматрати изданком или

Hrvati i Srbi. Dva stara različita Naroda (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990), 235, 242, 243; Krunoslav Draganović i Dominik Mandić, *Herceg-Bosna i Hrvatska* (Split: Laus, 1991), 56.

²⁴³ D. Mandić, *Hrvati i Srbi*, 225.

²⁴⁴ *Isto*, 225. Следе примери којима Мандић те тврдње настоји да докаже.

²⁴⁵ Трухелкине радове је често цитирао. Видети: D. Mandić, *Hrvati i Srbi*; *isti*, *Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora* (Chicago / Rim: Ziral, 1973); *isti*, *Bosna i Hercegovina I–III*.

²⁴⁶ *Fra Dominik Mandić (1889.–1973.). Zbornik radova sa znanstvenog simpozija održanog u prigodi 40. obljetnice njegove smrti* (Mostar–Široki Brijeg, 24. i 25. listopada 2013.), priredio Robert Jolić (Mostar / Zagreb: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM – Franjevačka knjižnica Mostar / Hrvatski institut za povijest, 2014) – 38 текстова на 1031 страни.

²⁴⁷ Josip Bratulić, „Kus-Nikolajev, Mirko”, u: *Tko je tko u NDH?* (Zagreb: Minerva, 1997), 222.

сродником било које друге, данас познате, еуропске расе”.²⁴⁸ Аутохтонизам су понекад заступале и усташе, па је и сам Анте Павелић једном приликом тврдио да „[...] Хрвати нису по раси Славени него су поријеклом Хрвати и ништа више”.²⁴⁹ То је стара Старчевићева теза из књиге *Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?* Кус-Николајев је порекло средњовековне хрватске уметности тумачио уз помоћ „нордијско-германске тезе” аустријског историчара уметности Јозефа Стржиговског (Josef Strzygowski, 1862–1941), познатог по расистичким ставовима. Писао је да су орнаментални „троплет” у хрватске крајеве могли донети „[...] народи нордијске расе, (нпр. Келти) и само је накнадно поновно оживио под утјецајем иранских Хрвата, који су били такођер нордијске расе [...]”.²⁵⁰ „Троплет” је поново добио значајно место у визуелном обликовању службеног хрватског идентитета 1990. године, када је ХДЗ дошла на власт. Хијерархизовање „раса” најбоље се види из става Кус-Николајева: „Појачавање нордијског елемента у динарској раси значило би, такођер, појачавање позитивних одлика у нашем народу.”²⁵¹ Када је то констатовао, он је одмах и „појачао” „нордијску примјесу” код Хрвата, доведши их у везу „[...] с предповјесним Илирима, који су припадали нордијској раси.”²⁵² Тиме су Хрвати, у околностима Другог светског рата, били „збринути” као део супериорне расе аријевских господара света, која је напредовала на свим фронтима. Али, већ од битке за Стаљинград, која је почела пет дана после објављивања чланка о „троплету”, на хоризонту су се појавили нови тамни облаци.

Младен Лорковић (1910–1945), доктор права, присталица Хрватске странке права, потом усташа и близак сарадник Анте Павелића, био министар спољних послова у влади НДХ, убијен у затвору због завере против Павелића и Немачке.²⁵³ Аутор је текстова у којима је „доказивао” иранско-словенско порекло Хрвата и њихову „расну” истоветност са босанским муслиманима. За њега су Срби „остаци балканско-романских и циганских мјешанаца”.²⁵⁴ По његовом суду, „[н]а позорници Хрватске повијести Старчевић и Павелић једно су: пророк и будитељ Анте, након што је нацији дао мисао и циљ, претвара се у Анту државника, револуционара и војника, који из мисли ствара дјело”.²⁵⁵ Лорковић је и пре рата заступао конзервативну идеологију по којој

²⁴⁸ Mirko Kus-Nikolajev, „Rasni sastav Hrvata: nordijske primjese pojačavaju i onako visoku životnu i kulturnu vrijednost hrvatskog naroda”, *Spremnost*, 12. VII 1942, 5.

²⁴⁹ Павелићев интервју за *Il Giornale d'Italia*, 15.V 1941. Наведено према: F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 140.

²⁵⁰ Mirko Kus-Nikolajev, „Nordijsko podrijetlo starohrvatskog pletenca”, *Spremnost*, g. I, br. 7, 10. IV 1942, 7.

²⁵¹ Isti, „Rasni sastav Hrvata”, 5.

²⁵² *Isto*, 5.

²⁵³ Slaven Ravlić, „Lorković, Mladen”, u: *Tko je tko u NDH?* (Zagreb: Minerva, 1997), 237–239.

²⁵⁴ С. Трифковић, *Усташе*, 78. Први пут објављено у: *Neue Ordnung*, 7. IX 1941.

²⁵⁵ Mladen Lorković, „Zadaci našeg naraštaja”, *Hrvatsko kolo*, knj. XXII, (1941), 1–2.

је ратничко иранско племе Хрвата, које је он смештао у „Азијску Сарматију”, покорило Словене у приазовљу и организовало државу, примивши од Словена језик и обичаје: „Првотни народ иранских Хрвата слио се са славенским поданицима.”²⁵⁶ Убеђеност у супериорност тих предака Хрвата и великодржавну тежњу откривају његови изрази „антско-ирански квасац” који је у „славенском тијесту” почео да ствара „Велику или Бијелу Хрватску”, као и мисао да су „Хрвати били државни фермент Самове монархије” која се звала „Велика Хрватска”.²⁵⁷ О Хрватима као „квасцу” писао је и Старчевић у *Bi-li k Slavstvu ili ka Hrvatstvu?* Лист *Ustaša* је тврдио: „Према повијесним доказима, које је прихватила наша наука, а што је нарочито нагласио у својој књизи ‘Народ и земља хрвата’ Др. Младен Лорковић, *Хрвати су стари ратнички народ иранског подријетла.*”²⁵⁸ Али, то не значи да је иранска теорија била део усташке идеологије, јер се није јављала у партијским или државним документима, већ је то било смо једно од три дозвољена тумачења порекла Хрвата: 1) готско; 2) иранско; 3) динарско (тј. аутохтонистичко). Лорковићев расизам укључивао је и антисемитизам. Већ 1941. године писао је како се један од задатака састоји у „[...] очувању хрватске расе и окончања господарског робовања Хрвата Жидовима. Много више неголи се чини на први поглед, Хрватска је већ била расточена приливом жидовске крви у горње хрватске слојеве, што је повлачило за собом слабљење свих здравих народних осјећаја и снага те склоност изрођавању.”²⁵⁹ Територије на које *Volksgemeinschaft* (хрватска народна заједница) полаже право, Лорковић је дефинисао као НДХ, са додатком Новопазарског санџака, црногорске обале до Будве, као и Ријеке, Истре и Кварнера.²⁶⁰

Борис Зарник (1883–1945), Словенац, доктор биологије, универзитетски професор у Загребу.²⁶¹ Биолошки огранак хрватске „школе” расизма је свој најпотпунији и најсистематичнији израз имао у време НДХ. У *Hrvatskoj enciklopediji*, у оквиру одреднице *Čovjek*, постоји део под називом *Čovječje rase*, а са одељцима: *Pojam i definicija rase*, *Postanak rasa*, *Nasljedne razlike čovjeka*, *Razvitak nauke o ljudskim rasama*, *Podjela i opis ljudskih rasa*, *Rasa i narod*, итд.²⁶² Аутор је указао на физичке карактеристике људи, попут телесне конституције и боје коже, што је обилно илустровано фотографијама, цртежима и графиконима. Његово тумачење представља нешто ново, јер он верује да расе и наука о њима постоје, али истовремено тврди како не може „[...] бити говора о ‘нижим’ ни о ‘вишим’

²⁵⁶ Isti, *Narod i zemlja Hrvata* (Zagreb: Matica hrvatska, 1939), 4–6.

²⁵⁷ Isto, 6.

²⁵⁸ Ј. Р. „Вojнички народ Хрвата”, *Ustaša*, g. XI, br. 5, 3. VIII 1941, 4. Део текста наглашен у извору.

²⁵⁹ М. Лорковић, „Задаци нашег нараштаја”, 2–3.

²⁶⁰ С. Трифковић, *Усташе*, 78.

²⁶¹ Stjepan Zimmermann, „Prof. Borisu Zarniku in memoriam”, *Spremnost*, g. IV, br. 153, 21. I 1945, 7.

²⁶² Boris Zarnik, „Čovjek”, u: *Hrvatska enciklopedija*, IV, Cliachit-diktis (Zagreb: HIBZ, 1942), 346–366.

расама, ни о мање ни о више вриједнима, јер је свака раса срасла са својом околином у хармоничну цјелину”, као и да „расистичка настојања немају ослона у знаности о расама”.²⁶³ Он је, дакле, одбацивао друштвену и политичку употребу расизма, али не и саму расну предрасуду и њену „научност”. Поред тога, био је члан Расног политичког повјеренства у НДХ и један од тројице аутора расистичке легислативе. Друга двојица били су Здравко Лорковић и Ђуро Вранешкић. На том послу сарађивали су са поглавником Антом Павелићем, председником Законодавног повјеренства Милованом Жанићем, министром унутрашњих послова Андријом Артуковићем и другим члановима владе НДХ.²⁶⁴ Пре Зарниковог чланка у *Enciklopediji* појавила се 1938. године књига Динка Томашића, у којој је он јасно одвојио научно од идеолошког у хрватској мисли о сопственом идентитету и закључио: „Нема те ‘расе’ чији расисти не би сматрали да је баш њихова раса ‘супериорна’.”²⁶⁵ То, међутим, није имало утицаја на развој догађаја.

Закључак

Расистичка идеологија у Хрватској развила се у оквиру националне идеологије Антуна Старчевића и Странке права. Од средине 19. века, када је започео самосталну политичку каријеру, његова идеологија се постепено мењала и освајала нове присталице. Суштинска противречност правашке идеологије, која је укључивала разнородне елементе, окончана је победом конзервативних вредности над либералним. У овој студији истражена је теза да је саставни елемент те идеологије и расизам, који је временом формирао разгранату „школу”. Та идеологија се понекад испољавала као аристократски расизам (истичући социјалну, културну и моралну „супериорност” Хрвата), понекад као антисемитизам, понекад као антинегрizam (позивајући се на „крв”, „пасмину”, „расу” и физичке карактеристике), а понекад као све то уједно. Хрватска „школа” расизма је своју еволуцију окончала као расистички национализам. Еклектизам и некохерентност правашке идеологије, која је ту „школу” изнедрила, нису за следбенике представљали проблем, јер идеолошки систем не мора да буде ни логички конзистентан, ни доследан: у њега се или верује, или не верује. Зато се модерне политичке идеологије називају секуларним религијама или псеудорелигијама.

За Старчевића и његове присталице „подљуди” су били они који „не знају” да су Хрвати, али само док то не „спознају” и не прихвате хрватско име, тј. док се не „похрвате”. У почетку се радило о својеврсном утилитарном расизму, осмишљеном као средство вербалног насиља над нехрватима и

²⁶³ Isto, 352, 355.

²⁶⁴ Zoran S. Mirković, „Rasno zakonodavstvo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, u: *Pravni poredak Nezavisne Države Hrvatske*, urednici Boris Begović i Zoran Mirković (Beograd: Univerzitet u Beogradu / Pravni fakultet, 2018), 42–43.

²⁶⁵ D. Tomašić, *Politički razvitak Hrvata*, 185.

политичким противницима међу Хрватима. Али, и у тој фази, Старчевић је износио бруталне и клеветничке ставове који су имали потенцијал да у одређеним историјским околностима доведу до масовног насиља. Временом, усвајањем нових идеја у вези са „расама“, као и услед промена у политичком и интелектуалном контексту, дошло је до појаве варијација основног расистичког постулата, по коме постоји непромењива хијерархија народа. Тако су настајала нова образложења „супериорности“ хрватске „владајуће“ нације и „права“ која проистичу из „крви“, све до истребљења „инфериорних“ и „штетних“ појединаца и народа. Анализа извора и литературе показала је да се може говорити о постојању аутохтоне хрватске „школе“ расизма, чији оснивач је Антун Старчевић. Идентификовано је неколико најважнијих елемената његове доктрине: 1) хијерархизовање народа на основу њихових „квалитета“ и „значаја“; 2) мржња као елемент политичке доктрине; 3) социјални расизам, који потиче из аристократског расизма ранијих векова; 4) биолошки расизам који је усвојен у време када се веровало да се расне предрасуде могу научно доказати; 5) традиционални антисемитизам који је религијског порекла, а подржан је „науком“.

Неки хрватски аутори расистичких текстова били су следбеници правашке доктрине, неки су се позивали на текстове Старчевића, Трухелке, Пилара, Шуфлаја и других раних писаца из исте „школе“, али су тој идеологији неретко додавали и неке нове елементе, позивајући се на Гобиноа, Гумпловича, Вајнингера, Чемберлена... Низ од четрнаест имена која су овде наведена не треба сматрати коначним, него довољним да се може говорити о следбеништву и „школи“. У оним случајевима, где се припадници те „школе“ не позивају експлицитно на Старчевића и Кватерника, из њихових текстова се може утврдити да су усвојили најважније постулате правашке идеологије, па и оне расне.

Кулминацију развоја хрватског расистичког национализма представља формирање Независне Државе Хрватске, у којој су расистичке и шовинистичке идеје спровођене са раније невиђеном доследношћу и бруталношћу. Осим што је била донета расистичка легислатива и што су *Načela ustaškog pokreta* садржала одреднице да политичка права произлазе из порекла, екстерминација Срба, Јевреја, Цигана (Рома) вршена је и на основу војних, полицијских и административних одлука, а неретко и на основу самосталне иницијативе припадника и симпатизера усташког режима. Спровођење те политике на целокупном простору НДХ и чињеница да је услед примитивних метода истребљивања у тај процес морало бити укључено много људи, показује да је идеологија која је не само омогућавала, него и изискивала широко примењено насиље, пустила дубоке корене.

Оснивач правашке идеологије и родоначелник расистичке „школе“, Антун Старчевић, међу правашима је од краја 19. века слављен као „Отац Домовине“, а у време НДХ његовим именом су легитимисане усташка идеологија и

политика. Та политика није ни била нешто друго до реализација интелектуалних напора неколико генерација високообразованих аутора. Ретко ко у том низу није носио титулу доктора наука, а многи су се интензивно бавили научним, публицистичким и другим интелектуалним радом. Њима је заједничко и то да су били дубоко укључени у политичку борбу, неки су били лидери или чланови политичких партија које су неговале правашку идеологију, а Анте Павелић је био и поглавник НДХ.

Иако је више истраживача до сада идентификовало расне предрасуде у идеологији хрватског национализма, научна анализа расистичког аспекта праваштва је изостајала из лако разумљивих разлога: у време Југославије такво истраживање је ограничавала друштвена и политичка клима у вишенационалној федерацији, а после њеног слома нова хрватска држава је заснована управо на идеологији Анте Старчевића. Одсуство научног интересовања за ову тему изван Хрватске може се објаснити инерцијом и конформизмом.